

Universitat de Barcelona
Facultat de Geografia i Història
Grau d'Història

LA LITERATURA DE VIATGES A L'ÈPOCA MODERNA (s. XVI-XVII)

Fonts, etnografia, caracterització i difusió

Ferran Vilalta Vila

Treball Final de Grau
Tutor: Diego Sola Garcia
Curs 2023-2024

Taula de continguts

1. Una definició aproximada de la literatura de viatges.....	1
2. Del "descobriment de l'home" a la seva classificació.....	5
2.1. Canvis i continuïtats de la literatura de viatges al Renaixement.....	5
2.2. 1735: un any crucial.....	8
3. Tres variables per a l'anàlisi dels relats de viatges.....	10
3.1. L'autoria.....	10
3.2. Convencions literàries.....	12
3.3. Els lectors: Un públic europeu?.....	13
4. Els relats de viatges renaixentistes de la Biblioteca de Fons Antic.....	14
4.1. <i>Historia verdadera de la conquista de Nueva España</i> , Bernal Díaz del Castillo.....	14
4.2. <i>Historia oriental de las peregrinaciones</i> , Fernão Mendes Pinto.....	18
4.3. <i>Delle navigatione et viaggi</i> , Giovanni Battista Ramusio.....	23
4.4. <i>Itinerario alrededor del mundo</i> , Martín Ignacio de Loyola.....	28
4.5. <i>Historia natural y moral de las Indias</i> , de José de Acosta.....	31
5. Conclusions.....	34
Bibliografia.....	36
Annexos.....	43
Annex 1. Mapes.....	43
Annex 2. Portades de les obres estudiades.....	47

Resum

Aquest treball estudia la literatura de viatges renaixentista, centrant-se en la producció a l'espai ibèric i italià al voltant dels segles XVI i XVII. Mitjançant una àmplia selecció bibliogràfica i posant en relació les investigacions dels especialistes amb cinc obres consultades a la Biblioteca de Fons Antic de la Universitat de Barcelona, es reivindica la possibilitat d'emprar aquest tipus de textos com a fonts històriques. Malgrat reflectir la gran varietat d'autors, estils, àmbits territorials descrits i qüestions tractades en els relats de viatges del període, s'esbossa una tipologia en base a l'autoria, les convencions literàries i el públic d'aquest tipus d'obres. A més, es mostra la interpretació que s'hi fa de territoris poc coneguts, com la Xina, i d'aquells fins llavors completament desconeguts a Europa, com Amèrica. Entre altres aspectes, s'emfatitza la influència de la literatura de viatges sobre el conjunt de la cultura europea, l'existència d'una xarxa d'edició i distribució d'aquests textos a escala continental i la complexa relació de les diverses obres amb l'herència de l'antiguitat clàssica i el contingut de les Escriptures.

PARAULES CLAU: literatura de viatges, Renaixement, primera globalització, fonts històriques, Àsia, Amèrica.

Abstract

This work studies Renaissance travel writing, focusing on production in Iberia and Italy around the sixteenth and seventeenth centuries. Through a wide bibliographical selection and linking specialists' findings with five works consulted at the Biblioteca de Fons Antic of the University of Barcelona, the possibility of using these texts as historical sources is defended. Despite presenting the great diversity of authors, styles, regions described and aspects discussed in travel narratives of the period, a typology of these works based on authorship, literary conventions and readership is attempted. Further, we show the interpretation made of unfamiliar territories, such as China, as well as that of those completely unknown to Europeans up to that point, like America. Among other aspects, we insist on the influence of travel writing on the whole of European culture, the existence of a continental network dedicated to editing and distributing these texts and the complex relationship of the studied works with the inheritance of classical antiquity and the content of Scripture.

KEYWORDS: travel writing, Renaissance, early globalization, historical sources, Asia, America.

1. Una definició aproximada de la literatura de viatges

Aquest Treball de Final de Grau, recolzat en una àmplia selecció bibliogràfica i, també, amb la consulta del vastíssim fons de la Biblioteca de Fons Antic de la Universitat de Barcelona, pretén estudiar la literatura de viatges renaixentista produïda a l'espai ibèric i italià al voltant dels segles XVI i XVII. Per tal de satisfer aquest objectiu, es recullen els resultats i les conclusions d'investigacions publicades per especialistes, que posarem en relació a cinc textos apareguts a l'àrea geogràfica descrita al llarg del període estudiat. Son la *Historia verdadera de la conquista de la Nueva-España*, de Bernal Díaz del Castillo, la *Historia oriental de las peregrinaciones* de Fernão Mendes Pinto, *Delle navigatione et viaggi* de Giovanni Battista Ramusio, l'*Itinerario alrededor del mundo* de Martín Ignacio de Loyola i la *Historia natural y moral de las Indias*, de José de Acosta. Les especificitats de cadascun d'aquests textos s'introduiran més endavant, però un breu cop d'ull a la seva estructura, estil i temàtica evidencia les importants diferències que existeixen entre ells. A més, ja que altres llibres i relats de viatges de l'època s'usaran al llarg del treball per tal d'il·lustrar l'abast europeu d'aquest tipus de textos, cal intentar primer situar el gènere de la literatura de viatges i establir-ne una definició, encara que necessàriament aproximada. A partir d'aquesta base teòrica, serà possible detallar les característiques específiques que la literatura de viatges desenvolupa en el marc del Renaixement, i més concretament en l'àmbit del Mediterrani cristià, així com proposar una tipologia que permeti una classificació flexible de les diverses obres, a partir de tres variables proposades per Joan-Pau Rubiés: l'autoria, les convencions literàries i els lectors als quals s'adreça (2000a, 11).

Malgrat que el nostre treball s'interessa per la literatura de viatges des d'un punt de vista historiogràfic, i no per altres vessants no menys interessants com l'estilística o l'estètica, introduir breument alguns aspectes de teoria literària és necessari si es vol contextualitzar correctament la literatura de viatges com a gènere. Generalment, es considera que els gèneres literaris agrupen un conjunt d'obres que comparteixen aspectes externs, com l'estructura, i aspectes interns, com la finalitat o el to (Wellek i Warren, 1956, 221). Lluny d'entendre la classificació d'un text en un gènere com una limitació, resulta útil considerar, com s'ha fet des dels estudis literaris, aquesta adscripció com un punt d'ancoratge que serveix a l'autor per tal d'iniciar l'escriptura d'una obra, que sovint pot escapar algunes de les prescripcions del gènere. Dins d'un mateix gènere, de fet, es produeixen innovacions que ajuden a renovar-lo i sovint el transformen profundament. En aquest

sentit, un cas rellevant per al període que estudiarem el brinden les controvèrsies que es van produir al voltant de l'èpica durant el Renaixement, que permetrien a la llarga l'elaboració d'obres que reflectien aquestes polèmiques, com *Don Quijote* o *The Fairie Queen* (Fowler, 1997, 5). En el cas de la literatura de viatges, malgrat que s'han produït importants canvis en el contingut, l'estil i altres aspectes dels relats, no és forassenyat plantejar l'existència del gènere des de l'època antiga. Tampoc sembla correcte, però, considerar que la mera presència o menció d'un viatge en una obra literària justifiqui la seva adscripció a la literatura de viatges, tenint en compte que moltes de les grans obres de la literatura universal, com la *Ilíada*, el *Beowulf* o la *Divina Comèdia*, narren desplaçaments, ja siguin reals o imaginats (Classen, 2018, 12). Fowler ens recorda, de fet, que és innegable que un gènere literari sempre comporta restriccions pel que fa al contingut (1997, 56). La definició de literatura de viatges que ens resulta més satisfactòria, tenint en compte tot el que s'ha mencionat, és la de Rubiés, que la descriu com un gènere de gèneres en què el viatge és una condició essencial per a la producció del text (2000a, 6). Les implicacions d'aquesta definició es desenvoluparan a través de l'anàlisi de les diverses obres. Abans, però, podem il·lustrar-la amb un text de la segona meitat del segle XIV, els *Viatges* de John Mandeville, que també servirà per començar a assenyalar quins canvis es produïren durant el Renaixement i introduir algunes discussions que recuperarem més endavant.

Tot i que no tan conegut pel públic contemporani com l'obra de Marco Polo (c. 1254-1324), els *Viatges*, que en principi informen al lector sobre el pelegrinatge de Mandeville a Terra Santa, foren un dels manuscrits més copiats de la Baixa Edat Mitjana, traduïts a diverses llengües entre les quals el català. De fet, el *Tirant* en manlleua alguns episodis al llarg de la novel·la (Tzanaki, 2003, 166-170). A l'inici dels *Viatges*, l'autor declara ser un cavaller que va salpar des d'Anglaterra el 1332 i que ha viatjat durant dècades per l'Orient (Mandeville, 2012, 6-7). Ara bé, pràcticament des de l'aparició de l'obra, se sap que el narrador dels *Viatges* no es correspon amb el seu autor, la identitat del qual no s'ha pogut establir amb seguretat. S'han proposat, per exemple, l'abat i traductor Jean Le Long (c. 1315-1383) i el doctor Jean de Borgonya, i sembla plausible que l'original l'elaborés un parlant nadiu de francès compilant informacions a partir d'altres relats (Tzanaki, 2003, 3). Altres estudiosos, tanmateix, han fet notar la perspectiva anglesa o com a mínim nord-europea del text (Bale, 2012, xiv). A causa de la invenció pel que fa a l'autoria, se l'ha considerat des de l'Edat Moderna un viatger imaginari, pura ficció literària o un falsejador, però també se li ha adjudicat l'honor de ser pare de la prosa anglesa (Röhl, 2004, 11-12). L'autoria incerta dels relats de viatges

va vinculada a la veracitat d'aquests, sobretot quan es pot sospitar que l'autor no ha estat testimoni directe d'allò que descriu. El mateix Mandeville, al final del seu relat, s'avança a aquesta possible reclamació per part del lector, escrivint que "com que molta gent només creu allò que ha vist amb els seus propis ulls i allò que pot concebre amb la seva pròpia raó humana, vaig viatjar cap a casa per via de Roma", on assegura que va entregar una còpia del llibre al papa per tal que l'examinés i confirmés que allò que contenia era cert, cosa que el Sant Pare féu (Mandeville, 2012, 124). Lluny del que suggereix el narrador, el més probable és que els *Viatges* s'elaboressin a partir d'altres obres, entre les quals destaquen l'*Itinerarius* del dominic Guillem de Boldensele (c. 1285-1338/39) i la *Relatio* del franciscà Odoric de Pordenone (c. 1280-1331) (Rubiés, 2000a, 12). No correspon aquí llistar, atès que ja s'ha fet en les edicions crítiques de l'obra de Mandeville, la provenença de les diverses afirmacions que fa l'autor, ni tampoc assenyalar les seves nombrosíssimes imprecisions o manipulacions. Mostrarem, en canvi, que el seu cas serveix per introduir discussions al voltant de l'autoria i la veracitat d'un relat de viatges que es recuperaran, ans de manera diferent, amb Fernão Mendes Pinto (1509-1583), així com la possibilitat d'incloure dins el gènere literari estudiat a "viatgers de poltrona" que elaboren les seves obres a partir d'informacions proporcionades per altri, com retrobarem de forma més honesta amb Ramusio.

Mandeville planteja a més una sèrie de desafiaments per als estudiosos que retrobarem a l'hora d'analitzar llibres de viatges del Renaixement. En primer lloc, la complicada relació amb la vessant religiosa i teològica, central en els *Viatges*, en què l'autor sembla mostrar en algun cas simpaties cap a l'Església ortodoxa per davant de l'Església catòlica tot i reiterar constantment les seves credencials com a membre de la segona (Sobecki, 2002, 332-333). És rellevant, en aquest sentit, que alguns cercles protestants l'apreciarien per les seves crítiques satíriques al catolicisme (Tzanaki, 2003, 271). En un aspecte relacionat, també observem en Mandeville una incipient etnologia que acompanya l'interès geogràfic, i les creixents dificultats per tal de quadrar allò que els viatgers europeus observaven fora del continent amb el que llegien en les obres clàssiques i en la tradició bíblica. Ambdós aspectes responen en part a l'aparició d'un creixent nombre de lectors laics, per satisfer als quals es popularitzarien relats en què com a mínim el narrador no era religiós, tot i que en època dels *Viatges* les fonts del nostre particular cavaller fossin principalment obra d'eclesiàstics. A més, en el cas de Mandeville, és possible que la preocupació principal de l'autor fos la reforma del cristianisme (Rubiés, 2000a, 15). Prova afegida que no convindria exagerar la tendència vers la laïcització de la literatura de viatges es troba en què, de fet, una obra que evidencia la difícilíssima

relació entre la observació empírica i l'autoritat de la tradició, sobretot a partir del descobriment europeu d'Amèrica, és la *Historia natural y moral de las Indias*, del jesuïta José de Acosta.

Que l'autor dels *Viatges* buscava un públic ampli sembla fora de dubte, com demostra la tria de redactar l'obra en llengua vulgar, fet que va contribuir a la seva immensa popularitat (Tzanaki, 2003, 5), la difusió de la qual adquiriria una extensió continental en poques dècades a través de les nombroses còpies i traduccions que se'n van fer. El manuscrit conservat a la biblioteca de Berna, en francès, mostra també com es connectaven els *Viatges* amb altres obres del gènere, ja que allà es conserva en un sol volum junt amb l'obra de Marco Polo, la d'Odoric de Pordenone i Guillem de Boldensele, així com altres documents, incloent-hi cartes intercanviades entre el gran khan i el papa (Röhl, 2004, 37-39). Algunes característiques de les edicions, així com la realitat paneuropea de la literatura de viatges, més clara durant el Renaixement malgrat les especificitats regionals, es recuperaran al llarg del treball. A més, atès que en els annexos d'aquest treball hi ha mapes que pretenen resseguir els itineraris d'alguns dels autors viatgers estudiats, convé recordar que alguns estudiosos que han intentat resseguir els *Viatges* de Mandeville amb un mapa convencional han tingut més èxit fent ús de mapes de l'època. En el cas de Mandeville, per exemple, s'ha emprat amb bons resultats el mapa de Hereford del segle XIII (Greenlee i Waymack, 2018, 70).

La dificultat a l'hora de traslladar el contingut dels relats de viatges a la cartografia no és l'única prevenció amb la qual s'ha de comptar a l'hora d'estudiar aquest tipus de textos. Mary Louise Pratt, en un estudi dedicat principalment a l'escriptura de viatges europea a partir de mitjans del XVIII que es declara part d'un esforç per descolonitzar el coneixement, adverteix de l'atenció que cal dedicar a les dinàmiques de poder i apropiació que hi ha en joc en aquest tipus d'obres, tant quan descriuen territoris extraeuropeus com quan presenten altres regions d'Europa (1995, 10). Creiem possible aplicar alguns dels eixos plantejats per Pratt en la literatura de viatges del Renaixement, que tracta i sovint es produeix en el que l'autora anomena zones de contacte, "espais socials en què cultures separades es troben, s'enfronten i breguen entre elles, sovint en relacions marcadament asimètriques de dominació i subordinació" (1995, 4). El naixement d'aquestes zones en el període estudiat mereix una certa atenció, ja que la seva creixent importància serveix per separar cronològicament els nostres textos d'obres com la de Mandeville o Marco Polo.

2. Del "descobriment de l'home" a la seva classificació

2.1. Canvis i continuïtats de la literatura de viatges al Renaixement

En el seu clàssic, influent i sovint criticat estudi sobre el Renaixement, Burckhardt titula suggestivament la quarta part del llibre *La cultura del Renaixement a Itàlia* "El descobriment del món i de l'home", amb un epígraf dedicat específicament a la segona qüestió (1860, 303). Així, durant el Renaixement s'hauria produït, com a conseqüència de l'augment de coneixement geogràfic a Europa, un canvi en la concepció de l'home i del món que no es limitaria a repetir la visió que n'oferia el cristianisme. És innegable que durant el període renaixentista es va produir una important expansió de gèneres i opcions, així com un augment de la producció literària. Com en altres aspectes, però, la intenció de l'autor és separar clarament el període renaixentista del medieval, i també en aquesta qüestió cal matisar la idea d'un canvi ràpid i complet. En primer lloc, perquè com ja hem mencionat respecte Mandeville, però que també es pot observar en l'obra de Marco Polo, al voltant del XIV ja s'havia iniciat una certa secularització del gènere, destinat a un públic laic i fent ús d'una descripció narrativa a mans de nous tipus d'autor, com l'ambaixador polític o el mercader, que trencava amb la tradició de relats al·legòrics feta anteriorment per missioners (Rubiés, 2000b, 57; Rubiés, 2000a, 21).

La persistència de la interpretació religiosa del món, així com d'autors eclesiàstics, d'altra banda, és evident en la majoria d'obres estudiades en aquest treball. Un aspecte molt interessant serà la complexa relació que sorgirà entorn dels conceptes de civilització i cristiandat. En base al primer, els pobles i els individus són classificats com a salvatges o civilitzats; el segon els dividia entre cristians i pagans. En molts casos, els pobles amb els quals s'estableix contacte són presentats com a salvatges i pagans. D'altra banda, aviat resultaria evident per als observadors europeus que la Xina o l'Imperi Inca es podien qualificar sense massa obstacles com a civilitzats, però la classificació religiosa seria molt debatuda, en part per la voluntat de resoldre la contradicció entre els llenguatges de civilització i cristiandat (Rubiés, 1993, 171). Continuant amb algunes prevencions, cal tenir present que tot i que des de finals del XV i inicis del XVI hi ha un augment de notícies i testimonis de territoris llunyans i fins llavors desconeguts pels europeus, algunes parts del món romangueren fora d'aquesta naixent consciència planetària. No hi hagué, per exemple,

literatura de viatges d'entitat sobre l'Àfrica austral fins a inicis del XVIII¹, amb *The Present State of the Cape of Good Hope* de Peter Kolb (Pratt, 1995, 41).

Tanmateix, no es pot negar que amb la multiplicació de contactes amb l'Àsia i el descobriment europeu d'Amèrica es produí un canvi, amb l'entrada d'aquests territoris a la tradició cultural europea i el desenvolupament d'una incipient etnologia. La disciplina no aparegué com a fruit d'un esforç conscient, sinó per l'interès que mostraven de forma reiterada els autors dels relats de viatges sobre algunes qüestions (Rubiés, 2018, IV: 6). Entre les més recurrents hi ha l'adscripció religiosa, la moralitat dels pobles amb els que s'establia contacte i el seu ordenament polític. En les obres seleccionades per aquest treball retrobem aquestes categories d'anàlisi, així com altres com l'alimentació, la sexualitat o la vestimenta. Si l'expressió "descobriment del mon" pot resultar exagerada, podem apostar per "descobriment de com descriure el mon" (Hale, 1979, 56). No ens ha de sorprendre, per tant, que encara que amb anys o dècades de retard, segons la zona d'Europa, el descobriment d'Amèrica tingués un impacte enorme en els cercles intel·lectuals del continent a través de la literatura de viatges.

Un exemple primerenc és el de Guillaume Postel (1510-1581), qui, a inicis del XVI, davant les notícies que arribaven sobre els contactes amb diferents pobles, va intentar esbossar els vincles que aquests posseïen amb el cristianisme, fent ús del ventall eclèctic de fonts que tenia a la seva disposició l'intel·lectual renaixentista, des dels clàssics grecs i llatins fins a les descripcions contemporànies, passant per la tradició medieval d'inspiració cristiana (Bouwsma, 1957, 296-297). Els relats que arribaven a Europa no eren acceptats acríticament pels lectors, i sovint interpretats de manera radicalment diferent. Montaigne (1533-1592), per exemple, arriba a conclusions completament contràries a les de la seva font, la *Historia General de las Indias* de López de Gómara (1511-1566), i l'autor dels *Essais* condemna la conquesta espanyola d'Amèrica (Gliozzi, 1977, 204). Els autors dedicats a l'anàlisi de sistemes polítics, com Bodin (1530-1596), Botero (1544-1617) i fins i tot Montesquieu (1689-1755) ja durant el XVIII, es feren ressò de les descripcions de costums i lleis diverses que hom podia trobar en els relats i en les cosmografies (Rubiés, 2000a, 26). Finalment, en ambients privilegiats, però mancats de l'erudició de Postel i Bodin, el col·leccionisme renaixentista en diversos punts de l'Europa occidental també es pot

1 L'interès europeu per l'Àfrica fins aquest moment es trobava sobretot a Espanya i Portugal, i s'havia centrat en l'Islam, i el perill que podia suposar per a les posicions cristianes al nord del continent, així com, de forma relacionada, a la possible ajuda d'Etiòpia, en tant que país cristià (Burke, 1985, 239-240).

vincular a l'interès pels nous mons, que portà als aptament anomenats *curieux* a França a adquirir un gran nombre de manuscrits, animals, plantes, fòssils... (Hodgen, 1971, 114-115). De fet, la gran expansió del gènere es degué en gran mesura a la curiositat d'un ampli públic de lectors d'instrucció variada, però que apreciava l'entreteniment que proporcionaven els relats, sovint acompanyats d'il·lustracions (Rubiés, 2018, IV: 5).

Es podria defensar que la nostra definició de literatura de viatges possibilita la inclusió de textos produïts fora de l'àmbit europeu. Ara bé, és en el marc europeu, amb el seu desenvolupament durant el XVI i el XVII, que la literatura de viatges jugà un paper crucial en el naixement d'un nou discurs occidental sobre el mon, que prenia consciència de la diversitat natural i històrica però la interpretava a través de bases universalistes, portant a la llarga a la conformació de l'empirisme científic (Rubiés, 2000a, 5). No es pot, però, exagerar la rapidesa d'aquest procés, que es construeix al llarg de dos segles, en què van ser redactats i en general publicats els llibres que s'analitzaran més endavant. Rubiés considera que l'expansió de la literatura de viatges sota aquestes noves característiques es va produir primer en l'àmbit ibèric i italià, i del segon passà a Alemanya i finalment a l'Anglaterra isabelina (1996, 142). Especialment durant el XVII, un revifat interès per l'antiga disciplina de la geografia i per la cartografia es va obrir pas en les obres dels filòsofs, però també en la literatura, fins al punt que ambdues disciplines serien elogiades al *Paradís Perdut* de John Milton (1608-1674) (Hodgen, 1971, 288-289). Ja fora del marc cronològic d'aquest treball, la literatura de viatges augmentà en importància i en nombre de publicacions, amb dissertacions, novel·les, catàlegs, itineraris i guies. Per a aquells interessats en l'estudi de la naturalesa, com Robert Boyle (1627-1691), la literatura de viatges va esdevenir un recurs bàsic per a conèixer realitats que els científics no podien observar de primera mà (Carey, 1997, 280)². En totes les seves formes, Paul Hazard constata a *La crise de la conscience européenne* que a finals del XVII es va produir un triomf del viatge, present en quasi tota la producció literària de l'època i amb una profunda influència en el comportament dels europeus del moment (1935, 7-9).

2 Alguns autors han proposat que les acadèmies científiques van esdevenir dipositàries, a partir del XVII, de la preocupació per la literatura de viatges que havia nascut i s'havia desenvolupat durant el Renaixement (Rubiés, 1996, 141).

2.2. 1735: un any crucial

Tot i que els títols enumerats per Hazard presenten notables diferències amb la literatura de viatges del Renaixement, nombrosos elements ens resulten familiars. Si es vol, malgrat l'advertència inicial d'aquest apartat, buscar un punt de tall clar en el discurs, el trobarem en l'abandonament de l'etnologia primerenca i desordenada, que presenta incoherències fins i tot dins d'una mateixa obra i en què hi ha notables persistències de la Baixa Edat Mitjana. Es pot postular que aquest fet es produí unes dècades després, a inicis del XVIII. Cal situar-se al 1735, quan es produeixen dos esdeveniments importants per al desenvolupament intel·lectual d'Occident. En primer lloc, l'expedició científica dirigida per Charles-Marie de La Condamine (1701-1774) i impulsada per l'Acadèmia de les Ciències de Paris, que tenia com a objectiu realitzar un estudi profund sobre el continent americà. Hi van participar diverses nacions europees i, de manera molt significativa, els espanyols Antonio de Ulloa (1716-1795) i Jorge Juan (1713-1773). A partir d'aquest moment, en les zones de contacte, a més de missioners, militars, ambaixadors i mercaders, hi trobarem també científics, que empen un discurs empirista ja clarament definit per a interpretar allò que observen. Tal i com recollí el propi La Condamine en un dels textos sobre l'expedició que va circular per l'Europa il·lustrada durant dècades, la col·laboració entre diversos estats mostrava la capacitat de la ciència de superar les rivalitats nacionals (Pratt, 1995, 18). La participació d'espanyols va possibilitar l'actualització del coneixement que la resta del continent tenia sobre l'interior d'Amèrica, les especificitats del qual la monarquia hispànica havia intentat mantenir en secret per raons estratègiques i econòmiques. Per tal de conèixer l'imperi, l'administració recollia informacions i encarregava treballs als seus cosmògrafs, però també s'enviaven qüestionaris als funcionaris i a súbdits de zones llunyanes per tal de comptar amb informes detallats i actualitzats de la situació (Portuondo, 2009, 214)³. Malgrat que l'expedició de La Condamine aconseguí augmentar i sistematitzar el coneixement que altres nacions europees tenien sobre Amèrica, cal fer una excepció. Ulloa i Juan, que van escriure l'informe més llarg de l'expedició, hi ometeren la localització de mines i instal·lacions militars, així com informació sobre el funcionament de les colònies i aspectes sobre el seu govern. Van recollir tota aquesta informació en un volum, *Noticias*

3 El cosmògraf Juan López de Velasco (1530-1598), per exemple, completà la *Geografía y descripción universal de las Indias occidentales* el 1574 gràcies a les respostes a qüestionaris similars que envià a oficials de la monarquia i a religiosos, i dècades després n'empraria Johannes de Laet per tal d'estudiar la geografia de les possessions de la Companya de les Índies Occidentals holandesa (Rubiés, 1993, 176).

secretas de América, que van fer arribar al rei i es mantindria en secret fins el col·lapse de l'imperi espanyol a inicis del XIX (Pratt, 1995, 21).

Aquell mateix any, el jove suec Carl Linnaeus (1707-1778) publicà *Systema Naturae*, una obra cabdal en el desenvolupament del naturalisme, iniciant el projecte de classificació de plantes i animals. Per Pratt, la iniciativa linneana representa un nou pas vers el desenvolupament de la consciència planetària eurocentrada, que va més enllà dels projectes centrats en la navegació i la cartografia que havien ocupat als cosmògrafs (1995, 30). Retrobem en la tasca iniciada per Linnaeus el col·leccionisme renaixentista, si bé amb importants transformacions⁴, però ens resulta de major interès l'impacte sobre la visió de l'home a nivell biològic. Abans, com hom pot constatar en les descripcions renaixentistes de la Índia, era habitual relacionar les diferències observables en la pigmentació amb el grau de civilització de les poblacions, però no amb trets racials, i els autors, majoritàriament portuguesos, no establien una jerarquia en base a la raça de les diferents poblacions (Rubiés, 2000b, 171-173)⁵. A partir de Linnaeus, la situació canvia radicalment. Així, per al naturalista, l'home es divideix en dues espècies. D'aquestes, en l'*homo sapiens* hi hauria cinc tipus, el salvatge, l'americà, l'africà, l'asiàtic i l'uropeu. Els quatre darrers, que persistirien en les classificacions racials posteriors, es regien, respectivament, pel costum, el caprici, les opinions i les lleis. D'altra banda, per a Linnaeus també hi havia un *homo monstrosus*, que inclou els muntanyencs, patagons, hotentots, americans, alguns xinesos i els canadencs (Hodgen, 1971, 425). La categoria d'*homo monstrosus* suposa una supervivència medieval que hom podria trobar en relats com el de Mandeville o Marco Polo, mostrant-nos novament que no es produí un divorci complet amb certes idees i que en cap cas es pot establir una progressió simple en el desenvolupament de la ciència moderna. El més significatiu, però, és que el sistema linneà introdueix una noció clara de jerarquia racial en la seva classificació interna del *sapiens*, lligada també a la cultura i a la organització social. Aquest model és clau per a entendre el desenvolupament de l'antropologia moderna i té reverberacions fins l'actualitat que escapen tanmateix l'objectiu d'aquest treball.

4 En aquesta època, es produeix en molts textos una fusió entre la història natural i la literatura de viatges, obeint al perfil dels autors i a la seva voluntat d'investigar els diversos fenòmens de la naturalesa arreu del planeta (Carey, 1997, 291).

5 Tampoc es pot obviar la influència que va tenir la persistència de la opinió errònia que la diferència en la pigmentació de la pell es devia a la quantitat de temps que estaven exposats a la llum del sol els membres d'ètnies diferents. Això feia que es resituessin el llenguatge i la religió com a elements diferenciadors principals (Hodgen, 1971, 214).

3. Tres variables per a l'anàlisi dels relats de viatges

En el primer epígraf, s'ha mencionat la tipologia proposada per Rubiés per a classificar relats de viatges, així com les variables d'autoria, convencions literàries i lectors (2000a, 11). Convé desenvolupar aquests aspectes per tal de completar la presentació elaborada en els dos primers apartats, així com aclarir alguns conceptes que ens ajudaran a analitzar les cinc obres escollides, l'anàlisi detallat de les quals es realitzarà en el següent apartat.

3.1. L'autoria

En les pàgines anteriors, s'ha al·ludit a la diversitat de perfils que hom pot trobar entre els autors de relats de viatges del Renaixement. Alguns ja eren comuns a l'Edat Mitjana, mentre que altres es van consolidar entre els segles XVI i XVII. Abans, però, cal subratllar les sospites dels sectors intel·lectuals pel que fa allò que els autors descrivien als seus textos. La cautela es devia sobretot a la possibilitat d'engany i a l'absència quasi completa de verificació del contingut dels relats de viatges, donada la gran distància física entre el lloc sobre el qual s'escrivia i on eren els lectors. Els naturalistes van ser claus en la legitimació del gènere, considerant els textos una font potencialment valuosa, i intentaren superar els dubtes contrastant textos escrits per autors de nacionalitat i condició social diferents, així com consultant compilacions i testimonis de primera mà (Carey, 1997, 270). Indirectament, mostraven d'aquesta manera com aspectes com la nacionalitat, l'origen o la intencionalitat de l'autor podien afectar significativament la seva obra, motiu pel qual cal considerar-ne alguns de forma més detallada.

En primer lloc, cal distingir entre els autors viatgers, com Bernal Díaz del Castillo (1496-1584) o Martín Ignacio de Loyola (c. 1550-1606), i els compiladors, entre els quals destacà Giovanni Battista Ramusio (1485-1557). Tot i que pugui ser contraintuïtiu, no sempre cal atribuir una major versemblança als primers, i això no implica necessàriament que hi hagi una voluntat d'engany per part de l'autor. En molts casos, les confusions i els errors en la interpretació es podien deure a l'educació renaixentista, que no els equipava prou bé per assumir part de la diversitat amb què eren

confrontats. Aquesta formació destacava pel seu eclecticisme, tenint com a fonts autors cristians com Agustí, així com clàssics entre els quals destaca Heròdot, que fou també viatger (Bouwsma, 1957, 66; Hodgen, 1971, 21). A més, la constant tensió entre els llenguatges civilitzatori i religiós portava a intentar emmotllar pobles en categories més familiars i còmodes per al seu públic, fins al punt de qualificar algunes civilitzacions com a cristianes o proto-cristianes per tal d'explicar la seva sofisticació⁶. Progressivament, els lectors més instruïts, que volien aprofitar els relats de viatges com a font, com Francis Bacon (1561-1626), van elaborar les primeres instruccions per a viatgers, intentant proporcionar un mètode que els permetés poder confiar en el contingut de les relacions (Rubiés, 1996, 176-177).

El segon gran grup, de compiladors, també és variat, i alguns dels grans noms de la literatura de viatges moderna no foren viatgers ni autors, sinó editors (Sherman, 2002, 22). En tant que editors, la tria de textos que publicaven no era completament innocent, però en el cas de Ramusio hi ha una tasca d'edició i traducció seriosa, amb introducció i aparell crític en alguns dels textos. Altres presenten una visió ideològica coherent, com Richard Hakluyt (1553-1616), que a finals del segle XVI va compilar testimonis que mostraven l'ascens d'Anglaterra com a potència comercial i colonial (Campbell, 1991, 211). Col·leccions com la *Cosmographia* de Münster (1488-1552)⁷, en qualsevol cas, disseminaven coneixement d'arreu del planeta i, a diferència de la majoria de testimonis directes, que es limitaven a espais geogràfics concrets, permetien al lector viatjar pels diversos continents (Hodgen, 1971, 36). També n'hi havia que es centraven en zones concretes, com els *Viaggi fatti da Vinetia alla Tana, in Persia, in India, et in Constantinopoli*, del venecià Paolo Manuzio (1512-1574), publicat a mitjans del XVI i que inspiraria el discurs de caire nacionalista de Hakluyt (Rubiés, 1996, 153).

Pel que fa als perfils dels autors, resultaria temptador llistar una sèrie d'arquetips, entre els quals destacarien els missioners, els conqueridors i els mercaders. Malgrat que l'origen social afectava als interessos dels autors, i sovint al to i estil de les seves obres, els perfils eren més permeables del que

6 Era comú plantejar que les elits intel·lectuals de llocs com la Índia o el Perú reconeixien l'existència d'un Déu suprem a nivell filosòfic, però a la vegada la majoria de la població ho desconeixia per la confusió que hauria creat la classe sacerdotal (Rubiés, 2017, 76-77).

7 Resulta interessant que hi hagué un gran desenvolupament de la literatura de viatges a Alemanya, malgrat que el nombre de viatgers d'origen alemany fos més limitat que el d'altres nacionalitats. La primera història d'Etiòpia basada en fonts indígenes, per exemple, no la van escriure els missioners espanyols i portuguesos, sinó l'acadèmic protestant Job Ludolf (1624-1704), que havia après amhàric a Roma (Burke, 1985, 240).

podria semblar a primer cop d'ull. En les cartes que el mercader florentí Filippo Sassetti (1540-1588) va enviar a amics, familiars i mecenes des de la Índia durant la segona meitat del XVI, per exemple, s'hi presenta el territori en base a les possibilitats d'expansió comercial, però també hi ha observacions pel que fa a la religió, l'organització social i fins i tot s'hi planteja la relació entre el sànscrit i les llengües europees, que no es veuria confirmada fins tres segles més tard (Figuerola, 2020, 109-111). Fruit de l'educació humanista de Sassetti, seria erroni esperar que el seu text es preocupés únicament per les qüestions mercantils. De la mateixa manera, José de Acosta (c. 1540-1600) no es limita a tractar afers religiosos, i en Bernal Díaz del Castillo no s'hi descriuen només accions militars.

3.2. Convencions literàries

Tal i com s'ha mencionat anteriorment, la literatura de viatges, en tant que gènere de gèneres, presenta formes variades i estils diferents, i no és en cap cas una categoria hermètica (Carey, 1997, 279). Hi ha, però, algunes característiques que les diverses obres estudiades comparteixen i que esmentarem a continuació, si bé de manera prudent per la impossibilitat de generalitzar. En primer lloc, es descriuen com a nous tots aquells territoris que eren desconeguts pels antics (Rubiés, 2017, 62), i per tant l'aproximació vers Amèrica i algunes zones de l'Orient poden ser similars pel que fa a l'estructura d'una obra, així com la interpretació de les societats que s'hi descriuen. Precisament pel que fa a la descripció, és habitual l'ús del que Hodgen descrigué com a "mode negatiu de descripció", que per a l'autora denota eurocentrisme (1971, 199-201). Incapaç de trobar comparacions rellevants, els autors situaven els individus amb els que havien establert contacte en oposició a la seva pròpia cultura, assenyalant, entre d'altres, quines qüestions ignoraven i quines estructures polítiques eren inexistents en aquelles societats. Serveix, per tant, per intentar facilitar al lector però també a l'autor la comprensió d'una evident diversitat cultural.

En la conformació de la literatura de viatges renaixentista, com ja s'ha apuntat, hi intervenien elements provinents de l'Edat Mitjana, així com dels clàssics grecoromans⁸. És important destacar, tanmateix, que no només hi hagué influència de cròniques, sinó també de compilacions de llistes

⁸ A la Universitat de Salamanca, per exemple, les notícies que arribaven d'Amèrica s'integraven en el diàleg preexistent amb els clàssics, recorrent a aquests com a guia temàtica i estilística, romanent fidels a la tradició del comentari medieval (Portuondo, 2009, 38).

baix-medievals, inventaris de cases i elogis cívics de ciutats, i la combinació d'aquestes tradicions va contribuir a donar forma als relats autobiogràfics que ens resulten més familiars (Rubiés, 1996, 148). Alguns dels textos que es troben al voluminós *Delle navigatione et viaggi* de Ramusio son més pròxims als tipus de texts mencionats que a les obres de Mendes Pinto o la de Martín Ignacio de Loyola⁹. En aquestes, hi ha a grans trets dos tipus d'estil que Troubetzkoy, a l'analitzar la descripció del viatge a la Índia del rus Afanassi Nikitin (m. 1475), anomena, respectivament, dinàmic-narratiu i estàtic-descriptiu (Troubetzkoy, 1982, 86). Per regla general, els trajectes es descriuen amb el primer, mentre que un cop al lloc sobre el qual s'escriu, hi ha llargues descripcions en què el narrador sembla esborrar-se (Harbsmeier, 1997, 220), i en què sovint hi impera un cert relativisme moral.

3.3. Els lectors: Un públic europeu?

La difusió dels relats de viatges va produir-se gràcies a les compilacions i les traduccions arreu d'Europa i als seus nombrosos lectors. Tot i tenir en compte l'elevat analfabetisme de l'època, n'hi havia de condició i origen socials diversos. L'abast continental de molts d'aquests textos, així com la participació de la major part de l'Europa occidental en la seva producció i edició s'ha fet palesa en les pàgines anteriors, com quan s'ha tractat la recepció de l'obra de Mandeville i l'expedició de La Condamine, i es seguirà evidenciant en les anàlisis que seguiran a aquest epígraf. Hakluyt, per exemple, es va beneficiar per a la seva compilació de les col·leccions angleses anteriors d'Eden i Willes, però també de Ramusio (Sherman, 2002, 22). Mai podem, però, exagerar la col·laboració europea, però, no es pot exagerar, i convé recordar el convuls context geopolític dels segles XV, XVI i XVII, amb enfrontaments constants entre les diverses potències del continent. Encara a mitjans del 1745, per exemple, una compilació de textos anglesa havia d'emprar una descripció de Xile elaborada pel jesuïta Alonso de Ovalle (1601-1651) un segle abans, donat el secretisme que envoltava l'Amèrica espanyola (Pratt, 1995, 16). Pel que fa als textos estudiats en les següents pàgines, podem veure reflectides les tensions existents entre Espanya, Portugal i Itàlia en alguns d'ells.

9 La majoria dels textos, tanmateix, comencen per justificar d'alguna manera la narració del viatge que en principi havia realitzat l'autor, que ja fos transmès a través de cartes, assajos o poemes. Al llarg del XVI, però, la relació, que combinava una narració cronològica amb observacions geogràfiques i etnogràfiques, va esdevenir la forma més comuna, desplaçant la resta (Sherman, 2002, 30).

4. Els relats de viatges renaixentistes de la Biblioteca de Fons Antic

Cadascuna de les cinc obres seleccionades presenta característiques singulars, malgrat que totes van ser confeccionades i la majoria publicades durant el segle XVI. Donada la diferència entre els diversos texts, seran presentats i comentats per separat, assenyalant aquells aspectes que puguin compartir però també allò que els separa. A més, s'intentaran reflectir alguns dels múltiples debats que han generat, cenyint-nos a aquells relacionats amb les qüestions apuntades en les pàgines anteriors.

4.1. *Historia verdadera de la conquista de Nueva España*, Bernal Díaz del Castillo

La *Historia verdadera* ha estat caracteritzada com un text de difícil classificació, i qualificada de novel·la, epopeia, autobiografia o bé una barreja d'aquests gèneres (Cortínez, 1993, 62). És indubtable, malgrat tot, que forma part de la literatura de viatges, i s'insereix, encara que polèmicament, en el conjunt de cròniques d'Índies. El seu autor, que havia participat com a soldat en la conquesta de Mèxic, va acabar de redactar-la el 1568. El manuscrit, però, no es va publicar fins el 1632¹⁰, malgrat que Bernal l'envià a Espanya el 1575, on sembla que va romandre ignorat en algun arxiu (Mayer, 1994, 98). A partir de la publicació pòstuma, va gaudir d'un enorme èxit, i Bernal esdevingué el cronista d'Índies més llegit, així com un dels llibres més traduïts del castellà a altres llengües (Rose de Fuggle, 1990, 327). Per tal d'explicar la gran popularitat de l'obra, cal conèixer com s'insereix en el context de les cròniques d'Índies i analitzar-ne l'estil.

L'autor de la *Historia verdadera* ens informa sobre la seva motivació al llarg del text. El propòsit de Bernal, reclamant la seva autoritat com a testimoni dels fets, és corregir els errors comesos pels cronistes oficials que havien escrit abans que ell. En particular, Bernal ataca repetidament a Francisco López de Gómara, tot i que també hi ha crítiques a Bartolomé de Las Casas (c. 1480-

10 L'edició que es troba a la Biblioteca de Fons Antic de la UB, en la portada de la qual s'indica que es va publicar el 1632, forma part en realitat d'una segona edició que imita la primera, i que no fou publicada el mateix any. Les diferències entre ambdues, que han estat estudiades, son mínimes, però es poden distingir fàcilment pel disseny de la portada (Fernández González, 2011, 249).

1566)¹¹. Citem la primera instància de crítica a Gómara, el model i el to de la qual l'autor repeteix al llarg del llibre:

Lo qual luego el Governador mandó a sus Indios, y que todos los pueblos comarcanos truxessen de las joyas que tenian a rescatar: y en seis días que estuvimos allí truxeron mas de quinze mil pesos en joyeúelas de oro baxo, y de muchas hechuras: y aquesto deve ser lo que dizen los Coronistas Francisco Lopez de Gomara, y Gonçalo Hernández de Oviedo en sus Coronicas, que dizen que dieron los de Tabasco, y como se lo dixeron por relacion, assi lo escriven, como si fuesse verdad: porque vista cosa es, que en la Provincia del rio de Grijalva no ay oro, sino muy pocas joyas.

(XIII, 9v)

El paper correctiu que l'autor atribueix a la seva obra explica que sovint doni per coneguts els aspectes principals de la narració, ja que presenta un relat que se superposa al dels cronistes professionals, i que en un inici Bernal no havia imaginat com a crònica. De fet, va començar a redactar el text quan s'apropava a la seixantena a Guatemala, però la lectura de la *Historia* de López de Gómara, publicada el 1552, el va empènyer a erigir-se com a rival d'aquest, emulant l'estructura del seu llibre i modificant el seu plantejament inicial, de caire més limitat (Serés, 2004, 98). L'obra de Bernal (1490-1528), que es presenta com un soldat il·l·letrat en el moment de la conquesta, s'organitza en tres seccions. En la primera, es descriuen dues expedicions al Yucatán entre el 1517 i el 1518, entre les quals la dirigida per Grijalva (*mapa 1*). En la secció central de la *Historia verdadera*, es relata amb detall l'expedició dirigida per Cortés (1485-1547) que acaba amb la conquesta de Tenochtitlan (*fig. 2*). La tercera es centra en l'expedició a Hondures (*mapa 2*), seguida d'una discussió sobre el govern espanyol establert a la Nova Espanya al llarg de les dècades bona part del XVI. És significatiu insistir que Díaz del Castillo va residir a Amèrica fins la seva mort, mentre que López de Gómara no hi va viatjar mai. L'autor és testimoni dels profunds canvis al continent, des dels inicis convulsos en què se'ls desaconsella moure's per l'interior de Cuba, nominalment sota domini espanyol, fins la consolidació i el desenvolupament del govern colonial a mesura que passen les dècades. L'obra mostra aquestes transformacions, i en certa mesura també n'és un resultat (Añón, 2013, 219).

11 La crítica a Las Casas és més implícita, i cal situar-la en l'oposició del dominic a la institució de l'*encomienda*, de la qual fou beneficiari Díaz del Castillo (Serés, 2004, 99).

Dit això, Bernal menteix. No hi ha cap document que demostrï la seva participació a l'expedició de Grijalva en la que assegura haver participat, i encara que es presenti com a il·l·letrat, hi ha documents que demostrin que sabia escriure quan va enrolar-se en l'expedició de Cortés (Martínez, 2018, 419-424). L'autor, de fet, tingué segurament una participació menys activa en els esdeveniments que la que declara al llarg del text. En part, i malgrat que en la conclusió de la *Historia verdadera* l'autor declara haver-la realitzat perquè vol que es reconegui el paper dels soldats i oficials participants en la conquesta, Bernal també volia assegurar la posició de la seva família a Guatemala, i en l'obra intenta promocionar-se. A la vegada, l'oposició que planteja respecte a Gómara afecta el seu text profundament, ja que necessita dotar de versemblança allò que escriu (Mayer, 1994, 105). Afegir l'apel·latiu "verdadera" al títol ja és una declaració d'intencions, que separa el seu text de les mentides dels altres (Serés, 2004, 108). Presentant-se com un autor poc adequat per a la redacció d'una crònica, al no complir amb les condicions que s'exigien institucionalment als historiadors (Rose de Fuggle, 1990, 333)¹², l'autenticitat del contingut depèn d'haver estat testimoni dels fets (Martínez, 2018, 425), de manera que Bernal contraposa la veritat a la retòrica de Gómara (Romero, 1988, 342-343). Això no impedeix a l'autor desenvolupar un estil particular, que beu de diverses fonts i presenta algunes novetats.

En la *Historia verdadera*, hi trobem en primer lloc un exemple perfecte de l'ús dels modes dinàmic-narratiu i estàtic-descriptiu, amb un predomini del dinàmic-narratiu. Citem-ne un exemple il·lustratiu i característic:

Y desde los Navios vimos un gran pueblo, que al parecer estaria de la costa obra de dos leguas; y viendo que era gran poblacion, y no aviamos visto en la Isla de Cuba pueblo tan grande, le pusimos por nombre, El Gran Cayro. Y acordamos, que con el un Navio de menos porte se acercassen lo que mas pudiesen á la costa a ver que tierra era, y á ver si avia fondo, para que pudiessemos anclar junto a la costa: y una maána, que fueron quatro de Março, vimos venir cinco canoas grandes llenas de Indios naturales de aquella poblacion, y venian á remo y vela. Son canoas hechas á manera de artesas, son grandes de maderos gruesos, y cavadas por dedentro, y está hueco, y todas son de un madero mazizo, y ay

12 Tot i això, en la *Historia verdadera* hi mostra una memòria prodigiosa, i especialment al final de l'obra, en què llista els participants de la conquesta, detallant també què els succeí després de les expedicions i quan van morir. La memòria quasi llegendària de Bernal ha estat destacada per molts comentaristes, i és un dels arguments de l'autor per justificar l'autenticitat de la seva narració dels fets, ja que s'espera que algú amb una capacitat memorística com la seva sigui fidel a la realitat (Fischer, 1994, 46-51).

muchas dellas en que caben en pie quarenta, y cinquenta Indios. Quiero bolver a mi materia.

(II, 2v)

Apreciacions com la feta en aquest cas sobre les canoes dels indígenes, que segueixen el mode estàtic-descriptiu i es troben al llarg de tota la *Historia verdadera*, solen ser breus i reflecteixen els interessos de l'autor. És molt rellevant que en l'obra no s'apel·la a explicacions supraterranals per explicar els esdeveniments, i la religió no és un dels principals interessos de Bernal, tot i que en el text s'hi reflecteix la doble missió de conquesta i evangelització dels conqueridors. És d'interès, d'altra banda, la frase final del fragment reproduït, que fa servir com a recurs per tornar a la narració dels esdeveniments. En altres punts de l'obra, l'autor empra "bolvamos a nuestro cuento", "demos esta platica, y dire", "para no detenerme no nombro", així com fórmules similars, amb la mateixa finalitat. Aquesta sensació de desordre, en què sembla que escriu a mesura que brollen els records, provocant bifurcacions i parèntesis quasi constants, resulta molt atractiva per al lector, que no llegeix únicament el memorial d'una guerra (Serés, 2004, 97), sinó que també està pendent d'anècdotes que poden semblar intrascendents. El propi autor hi dona peu, com en el següent fragment, quan descriu el setge de Tenochtitlán:

Y porque ya estoy harto de escribir batallas, y mas cansado, y herido estava de me hallar en ellas, y a los Lectores les parecerá prolixidad recítallas tantas vezes: ya he dicho, que no puede ser menos, porque en noventa y tres días, siempre batallavamos a la continua; mas desde aquí adelante, si lo pudiesse escusar, no lo traeria tanto a la memoria en esta relacion.

(CLIII, 151r)

Aquesta interpel·lació amigable vers el lector forma part d'una de les estratègies que Díaz del Castillo empra al llarg del text. A més de presentar-se com a testimoni i protagonista del text, esdevé amic del lector i condueix així les seves reaccions davant dels fets, justificant les seves accions (Rose de Fuggle, 1990, 347). Curiosament, el model que empra Díaz del Castillo és propi de les novel·les de cavalleries, de les quals pren aspectes com els nexes que serveixen per enllaçar la narració o les desviacions cronològiques (Serés, 2004, 112). Aquesta influència ha portat a alguns autors a presentar-lo com a arcaïtzant (Pellicer, 1989, 92). Però la consciència de la necessitat de convèncer al públic, així com la reflexió sobre la pròpia escriptura, son propis també d'un discurs

que apareix a inicis del XVI, i que acabarà desembocant en l'aparició de la novel·la moderna (Rose de Fuggle, 1990, 329). Lluny de resultar-nos xocant, el cas de Bernal pot ajudar a entendre com el context literari d'una època afecta a la producció historiogràfica del moment, com també succeí durant el segle XIX (Cascardi, 1982, 211).

En darrer lloc, per tal de concloure aquesta presentació i comentari de la voluminosa *Historia verdadera*, reprenem un aspecte important de les zones de contacte, que es mostra a la perfecció en la narració de Bernal. Un problema molt present a l'inici de l'obra és el lingüístic. L'autor explica, per exemple, com després de demanar a un indígena com es deia el lloc al qual havien arribat en un dels fragments reproduïts anteriorment,

quando lo estava dizendo en su lengua, acuerdome, que dezia: con escotoch, con escotoch, y quiere dezir, andad acá á mis casas: y por esta causa pusimos desde entonces por nombre á aquella tierra, Punta de Cotoche; y así esta en las cartas del marear.

(II, 2v)

La comunicació es farà més endavant amb llengües, que és com anomenen als traductors, i a través d'indis captius o conversos, però resultarà clau Doña Marina, la importància de la qual no es limita al paper d'interpret. Bernal dedica un capítol a la seva biografia, li atribueix el mèrit d'haver possibilitat la comunicació entre els conqueridors i els americans, i insisteix en la relació personal de Cortés amb ella (Gracia, 1986, 31). De fet, el detall amb què descriu les dones locals ajuda a l'autor a completar la imatge d'Amèrica que transmet, i a fer-la més creïble, ressaltant detalls que altres cronistes ignoren (Greer, 1984, 75). És a través d'aspectes com els mencionats en aquest paràgraf, en el fons, que l'interès de la *Historia verdadera* va més enllà de la reclamació de reconeixement per part del seu autor, esdevenint una font de gran interès etnogràfic i històric, si es té present quin és el projecte narratiu de Bernal.

4.2. *Historia oriental de las peregrinaciones*, Fernão Mendes Pinto

Si a través de la *Historia verdadera* es fan palesos alguns dels problemes que tingueren els europeus a l'entrar en contacte amb les societats americanes, les *Peregrinação* de Fernão Mendes Pinto es desenvolupen en un marc geogràfic i cultural completament diferent, fet que es veu reflectit en el

llibre. Tal i com es pot observar en el mapa que resumeix els múltiples viatges que l'autor afirma haver realitzat (*mapa 3*), en l'obra de Mendes Pinto hi fan acte de presència la majoria de les civilitzacions de l'Àsia Oriental, i un nombre significatiu dels seus ports. El reconeixement del desenvolupament i diversitat d'aquestes societats per part de l'autor, així com el gruix de viatgers europeus que les van conèixer, és clau per entendre la diferència amb obres que tracten sobre Amèrica com la de Bernal Díaz del Castillo.

Concretant més, el marc geogràfic de la *Historia oriental de las peregrinaciones*, títol de la traducció castellana del 1620 que es troba a la Biblioteca de Fons Antic, és el de l'àrea d'influència i actuació portuguesa, excloent-ne el Brasil. En aquest sentit, i malgrat que insistirem en l'europeïtat de l'obra, Mendes Pinto s'insereix, amb una certa tensió, en la tradició de relacions de viatges portuguesa¹³. En particular, un tret significatiu dels relats portuguesos, sovint escrits per homes que havien creat una xarxa de contactes locals per tal de dur a terme les seves activitats comercials, és la seva familiaritat amb les distincions ètniques i socials locals, essent exemplar Duarte Barbosa (c. 1480-1521) (Rubiés, 2000b, 205-208). La presència portuguesa a l'Àsia des dels darrers anys del XV va suposar, per tant, un creixement exponencial en el coneixement de les societats del continent. Una altra relació important és la de Tomé Pires (c. 1465-1540) que, com la de Barbosa, va circular per Europa de forma manuscrita fins que precisament Ramusio va publicar-les, traduïdes, a *Delle navigatione et Viaggi* el 1550 (Cortesão, 1978, 67). La diferència entre les característiques de les traduccions, com es mostrarà més endavant, és molt important per a les *Peregrinação*.

Abans, però, cal insistir en la particularitat portuguesa de Mendes Pinto, i especialment la influència de la relació de Portugal amb la monarquia hispànica en la seva literatura de viatges. Durant la segona meitat del XVI, assistim a l'augment de notícies de les parts orientals d'Àsia, en què l'activitat dels portuguesos solia anar propiciada per la iniciativa privada i la corona tenia menys influència que a la Índia, on era primordial la ciutat de Goa (Subrahmanyam, 2012, 248-249). Mendes Pinto és un home de la segona zona, que solem anomenar encara avui Extrem Orient. Unes dècades després, amb la Unió de corones del 1580, s'incrementà la presència espanyola en zones

13 Cal assenyalar, tanmateix, que a la Índia portuguesa i els ports de l'Àsia Oriental amb presència portuguesa hi hagué, ja a inicis del XVI, presència d'altres nacionalitats europees, i alguns mercaders van elaborar les seves pròpies relacions, com l'italià Ludovico di Varthema (c. 1470-1514) (Rubiés, 1994, 28), el ja mencionat Filippo Sassetti, o holandesos com el mercader i espia Jan Huygen van Linschoten.

d'influència portuguesa, sobretot a través de les Filipines, generant friccions¹⁴. Simultàniament, s'inicia una crisi ideològica de l'imperialisme portuguès, i com a resposta apareixen diverses obres que s'interroguen sobre el paper de Portugal a Orient i el mon, entre les quals destaquen *Os Lusíadas* de Camões (c. 1524-1580) i les *Peregrinação* de Mendes Pinto (Trías, 2015, 368-370).

La contextualització d'aquesta obra pot amagar la seva complexitat, ja que nombrosos aspectes han estat fruit d'intenses discussions. Mendes Pinto la redactà entre el 1569 i el 1578, i, tot i que va circular àmpliament de forma manuscrita, no fou publicada fins el 1614, quan l'autor ja era mort (Catz, 1989, xxiv)¹⁵. Abans, allò que l'autor hi narra ja havia generat molt interès, encara que molts dels seus lectors consideraren que el contingut de l'obra era fantàstic, fins al punt que es va popularitzar el joc de paraules amb el cognom de l'autor *Mendes Minto* i *Mentes muito* (Trías, 2015, 371). La seva obra seria rebuda amb incredulitat al llarg del XVII i el XVIII i a inicis del segle XX el jesuïta Schurhammer considerava que, malgrat la seva condició de clàssic de la literatura portuguesa, l'obra no es podia emprar com a font històrica (Schurhammer, 1926, 261-262). Investigacions més recents, tanmateix, han demostrat que bona part de les *Peregrinação* té una base històrica (Catz, 1989, xxviii), i està fora de dubte que Mendes Pinto va viatjar per Àsia durant dues dècades. Pel que fa a les seves influències, és probable que conegués l'obra de Mandeville, però el seu estil es veié especialment marcat per les novel·les de cavalleries, tenint en compte els seus orígens declaradament humils (Rubiés, 1994, 33). Com Mandeville, en alguns passatges Mendes Pinto va fer ús d'altres relacions, com la de Francisco Alvares al tractar Etiòpia, la de Gaspar da Cruz per a la Xina i fins i tot la d'Odoric de Pordenone que, com ja s'ha mencionat, havia fet servir John Mandeville als *Viatges* (Catz, 1989, xxxv-xxxvi).

Malgrat que fins aquest moment ens hi hem referit com a *Peregrinação*, la tria del títol de la versió castellana per a aquest epígraf no és trivial. De les cinc obres estudiades, la de Mendes Pinto és la única que no es troba en versió original a la Biblioteca de Fons Antic. La traducció d'un llibre sempre el canvia, encara que lleugerament, però la versió castellana de Francisco Herrera Maldonado (1584-c. 1635) té una influència substancial sobre la recepció de l'obra arreu d'Europa,

14 També hi hagué un aprenentatge mutu, com mostra el cas del cosmògraf Juan de Herrera (1530-1597), que va passar dos anys a Portugal per tal d'incorporar els coneixements geogràfics, topogràfics i cosmogràfics portuguesos a la cosmografia castellana (Portuondo, 2009, 82-83).

15 A més, malgrat les nombrosíssimes traduccions, només hi va haver una reedició de l'original durant tot el XVII, potser a causa del caràcter reduït del mercat literari portuguès (Rubiés, 1994, 31).

afectant la valoració que els lectors feren de Mendes Pinto. Com la resta de versions¹⁶ que van aparèixer durant el XVII, la traducció d'Herrera Maldonado distorsiona l'original¹⁷, especialment al defensar a la introducció que l'obra podria servir per elaborar una enciclopèdia cosmogràfica dels territoris sota el control dels Habsburg (Rubiés, 1994, 31). Seria més acurat, en canvi, apropar-s'hi com a text de caràcter novel·lesc i inspiració autobiogràfica. L'estil de l'autor, que generalment es pot catalogar com a dinàmic-narratiu, va portar a molts lectors i editors a valorar l'obra per l'entreteniment que proporcionava, i és significatiu que algunes versions, com l'alemanya de 1671, fossin traduccions parcials (Schurhammer, 1926, 72). Les informacions proporcionades per Mendes Pinto, tanmateix, van ser emprades per geògrafs com Purchas (c. 1577-1626) abans de la traducció de les *Peregrinação* a l'anglès, ja que fou un dels primers europeus a descriure Tartària, que es correspon aproximadament a l'actual Mongòlia (Canosa i Brosig, 2021, 224). En alguns punts de l'obra, com quan son portats com a captius a Pequín, Mendes Pinto fa ús de l'estil estàtic-descriptiu, dedicant diversos capítols a aspectes relatius a la Xina. Per exemple, sobre la Gran Muralla:

Me pareció justo tratar (no olvidando la brevedad, con que voy contando los sucessos menos importantes) de otra cosa, no menos maravillosa, y admirable, que las que hasta aquí lleva esta historia. [...] Se cerró de una muralla alta, y levantada, todo el extremo de los dos imperios, Chino, y Tartaro, de punta à punta, que segun dize aquella historia tiene de distancia setenta iaos, que siendo cada jao, como es medida de quatro leguas, y media de las nuestras, son en todas trezientas y quinze leguas.

(XCV, 180-181)

Ara bé, de la mateixa manera que en les relacions de Barbosa i Pires, agents comercials i treballadors de l'administració, el principal interès era la descripció del comerç, a Mendes Pinto, que fou un aventurer, l'interessen sobretot les estructures de poder i la diplomàcia, un altre interès comú en la literatura de viatge del Renaixement (Rubiés, 1994, 28). Al llarg de l'obra, de fet, Mendes Pinto explica al lector les nombroses instàncies en què actua com a agent diplomàtic, molt sovint fent de representant de les autoritats locals. En base als seus interessos, considerem

16 Altres traduccions foren al francès el 1628, l'holandès el 1652, l'anglès el 1653 i l'alemany el 1571 (Trías, 2015, 372).

17 Herrera Maldonado afegeix i reescriu paràgrafs sencers, i carrega l'estil simple de l'original portuguès. Un problema afegit per a la reputació de Mendes Pinto fou que la majoria de traduccions a altres llengües es van fer en base a la versió castellana i no seguint l'original portuguès (Catz, 1989, xxviii).

justificada la utilitat que tenen les *Peregrinação* per a l'historiador, malgrat que la majoria d'estudiosos que s'hi han dedicat provinguin dels estudis literaris (Subrahmanyam, 2012, 248).

El que s'ha pogut comprovar en referència a l'autor, comparant el que assegura a les *Peregrinação* i el que es troba en documents no produïts per Mendes Pinto és relativament poc. La seva producció literària conservada més enllà de l'obra discutida, es limita a tres cartes, però aquestes i altres referències mostren que Pinto va abandonar Portugal el 1537, amb poc més de vint anys, i no hi va tornar fins el 1558 (Catz, 1989, xv). L'autor, conscient de la importància dels viatges en la seva vida, escriu el següent a l'inici de les *Peregrinação*:

Y aora tomando mi nacimiento por principio de mi peregrinacion, digo: Que fue en la villa de Montemayor el viejo, en este Reyno de Portugal, adonde despues que en la estrecheza y miseria de la casa de mi padre, lleguè a edad de diez, ò doze años, un tio mio, desseoso de buscarme mejor fortuna de entre los alagos tiernos de mi madre, me llevò ala ciudad de Lisboa a servir a una señora de generacion ilustre, y de parientes nobles, pareciendole al mio, que por el valor dellos, y por la nobleza della, podrian hacer mis acrecentamientos.

(I, 2)

Malgrat els seus orígens humils i no disposar d'una gran instrucció, Mendes Pinto s'insereix tanmateix en la discussió renaixentista al voltant de la relació entre el cristianisme i la civilització (Rubiés, 1994, 27). De fet, va establir amistat amb Francesc Xavier (1506-1552) i va viatjar amb ell en una missió jesuïta al Japó, episodi que es recull a les *Peregrinação*¹⁸. Els contactes teixits per Mendes Pinto, que apareixen repetidament en les pàgines de la seva obra, els va fer des d'on sembla que estava establert, Malaca (Catz, 1989, xxxviii). La importància d'aquesta ciutat es pot constatar amb claredat al mapa de l'annex a causa de la confluència de línies a l'estret (*mapa 3*). La seva experiència des de Malaca el permet informar-se sobre territoris menys tractats per altres autors, com Birmània i el regne de Siam (Leider, 2010, 148), i sembla que l'única llengua asiàtica que va aprendre a parlar amb certa fluïdesa és el malai (Subrahmanyam, 2012, 249)¹⁹. Per tant, tot i que és

18 Als arxius de la Companyia de Jesús es constata que l'amistat amb Francesc Xavier va iniciar-se el 1551, i que el 1554 Mendes Pinto va poder veure el cos del missioner a Goa, moment en què l'autor va decidir ingressar a la Companyia (Rubiés, 1994, 40).

19 La ignorància d'altres llengües asiàtiques afecta els topònims que apareixen al text, dificultant la seva identificació a l'hora de plasmar els itineraris en un mapa.

exagerat qualificar-lo de mentider, i que altres portuguesos a l'Àsia el presentaren com un home agradable i generós, cal reconèixer que el narrador de les *Peregrinação* és molt diferent del seu autor, i cal tenir aquesta realitat present a l'hora d'estudiar la seva obra (Catz, 1989, xxxix).

Pels motius ja esmentats, el llibre de Fernão Mendes Pinto no és tan exacte a l'hora de descriure els costums asiàtics, però té un gran valor per la seva apreciació de l'enorme diversitat asiàtica, aspecte clau per a entendre l'acció portuguesa al continent (Rubiés, 1994, 42). A la vegada, Catz ha proposat analitzar l'obra com una sàtira del colonialisme portuguès, en què el narrador adopta el rol de *pícaro* propi de novel·les com el Lazarillo de Tormes (1989, xli), fet que li permet mostrar les contradiccions morals dels portuguesos, que malgrat declarar liderar una missió evangelitzadora es dediquen sovint al robatori (Rubiés, 2019, 258). La crítica de l'acció portuguesa a l'Àsia podria explicar les reticències de l'autor a l'hora de publicar l'obra, però també mostra com el viatger no necessàriament reforçava, mitjançant el discurs, la posició dels imperis europeus, sinó que la podia subvertir i en el cas de Mendes Pinto satiritzar.

4.3. *Delle navigatione et viaggi*, Giovanni Battista Ramusio

Fins ara, s'han presentat dos relats de viatges que es produeixen en marcs geogràfics diferents, realitzats amb una intenció particular i amb un estil distingible i diferenciat. La tercera obra, *Delle navigatione et viaggi*, que és la més voluminosa de les estudiades en aquest treball, és possiblement la més distanciada de la resta. El motiu més evident, el perfil de l'autor, és una qüestió a la qual ja s'ha al·ludit amb anterioritat, fent servir l'exemple de Ramusio per il·lustrar la categoria dels autors compiladors. A més d'incidir novament en aquest aspecte, es situarà l'obra en el seu context particular per tal d'explicar la seva influència a la resta d'Europa, es presentaran les seves fonts i s'esbossarà el projecte ideològic de Ramusio.

Tot i que les experiències que narren Bernal Díaz del Castillo i Fernão Mendes Pinto son anteriors, l'obra de Ramusio és la primera publicada entre les diverses estudiades en aquest treball. A la Biblioteca de Fons Antic s'hi troben dos volums d'una de les primeres edicions, de Venècia, apareguda entre 1554 i 1559. *Delle navigatione et viaggi* conté algunes pàgines redactades pel seu editor, però el gruix dels seus tres volums recull una setantena de textos de procedència diversa

sobre geografia i etnografia, alguns pràcticament contemporanis a l'edició de l'obra i altres clàssics, amb alguns textos de cosmografia rebutjats posteriorment per l'acadèmia (Marsh, 1992, 144)²⁰. La clara estructura de l'obra serà important per diversos aspectes de la nostra discussió, i no segueix la cronologia ni els continents sinó les rutes comercials (Horodowich, 2005, 1043). El primer volum està dedicat al trajecte cap a l'oceà Índic, tant per la ruta terrestre com la marítima. El segon es centra en les rutes de la seda cap a l'Àsia Oriental i particularment a la Xina, mentre que el tercer es dedica al Nou Món, nodrint-se sobretot de material hispànic (Binotti, 1992, 88)²¹. A diferència de la resta d'autors d'aquest treball, per tant, l'obra de Ramusio cobreix tots els territoris coneguts fins aquell moment, amb la intenció d'ampliar la informació en edicions successives a mesura que es rebessin testimonis de les exploracions, tasca que requeria grans capacitats editorials i lingüístiques (Small, 2016, 47).

Els compiladors aprofitaven no només les obres publicades per autors viatgers, sinó també cartes inèdites que adquirien o rebien directament. N'és un exemple l'enviada per Mendes Pinto a Giovanni Botero, tractant el regne de Pegu, a l'actual Birmània, i que l'autor italià va fer servir com a base del seu capítol dedicat a la regió a les *Relationi Universali* (Catz, 1989, xxiv). No ha d'estranyar la profusió d'italians, i en menor mesura alemanys²², entre els compiladors. Obres com la de Pirés i la de Barbosa, que recordem que foren publicades primer per Ramusio, possiblement van circular dècades només de forma manuscrita perquè la corona portuguesa volia evitar que els poders rivals comptessin amb informació sobre les rutes de navegació cap a les Índies (Rubiés 2000b, 3). Retornarem a la importància de la situació política d'Itàlia més endavant.

La quantitat ingent de relats inclosos per Ramusio ha impossibilitat la realització d'un mapa que ressegueixi acuradament els viatges que es descriuen en aquest treball, com sí que s'ha fet per a altres autors, però això no significa que la cartografia no jugui cap paper a *Delle navigatione et viaggi*. La voluntat de fixar el coneixement geogràfic es manifesta en els mapes de grans

20 La immensa majoria, però, son obra de viatgers, amb poques excepcions, com el sumari de les *De Orbo Novo Decades* de Pere Màrtir d'Angleria (c. 1455-1526) (Small, 2016, 46).

21 És possible que el tercer volum no es trobi a la Biblioteca de Fons Antic, i per tant no fos adquirit pel convent que tenia els dos primers volums per la manca de necessitat, ja que els documents que conté ja havien estat editats en castellà, i Ramusio els presentava traduïts a l'italià, i copiant-ne les il·lustracions.

22 Les compilacions en alemany, tanmateix, anaven generalment adreçades a un públic aristocràtic, que les valorava per l'entreteniment que proporcionaven al lector i no per la precisió de les informacions, i solien donar més importància a les qüestions religioses (Rubiés, 1993, 174).

dimensions que hi ha a l'inici del primer volum. A Venècia, ciutat d'orientació comercial, la cartografia era clau des de les cartes portolanes de la Baixa Edat Mitjana, i la recopilació d'informació sobre els recursos de la República havia esdevingut molt important per l'administració (Cosgrove, 1992, 67). Per a l'elaboració dels seus mapes, Ramusio va treballar amb Giacomo Gastaldi (c. 1500-1566), un cosmògraf influent en el desenvolupament de la cartografia europea (Rubiés, 2016, 27). En aquest període, en què també hi hagué una revalorització de la *Geografia* de Ptolemeu, a qui Ramusio pretenia superar (Veneri 2012, 170), es van començar a imprimir i vendre mapes per separat, contribuint a augmentar la difusió del coneixement geogràfic (Cosgrove, 1992, 72).

Ramusio era membre d'una família important a Venècia, i durant la seva joventut havia acompanyat a Alvise Mocenigo (1507-1577) com a ambaixador a França²³. La influència que li provocà la lectura de les relacions dels ambaixadors al Senat²⁴ podria explicar la seva tria de diferents fonts per tal d'il·lustrar el que passava al món (Veneri 2012, 175-176), quan la república havia perdut part de la seva influència. Encara que no ho fes només a través de fonts venecianes, Ramusio i altres autors van crear, a través de la compilació d'informacions, una visió pròpia de l'era dels descobriments, valent-se de la tradició comercial i marinera de la seva ciutat (Horodowich, 2005, 1040). Altres col·leccions, com els *Paesi Novamente Retrovati* de Fracanzano da Montalboddo, del 1507, confirmen l'existència del que Rubiés ha anomenat un "moment venecià" (2016, 28), una característica diferencial del qual és l'interès pels afers comercials en aquestes obres. Cal tenir en compte també l'existència d'un important mercat literari a Venècia, amb algunes de les cases editorials més importants d'Europa (Veneri, 2012, 169), i on els lectors potencials tenien un especial interès per les experiències ultramarines.

Un aspecte ineludible és la relació de Ramusio, en tant que autor orgullosament italià, amb el món ibèric, quan aquest encara gaudia de l'hegemonia colonial. La visió que Ramusio tenia especialment sobre els espanyols estava molt relacionada amb la intervenció de la monarquia als afers d'Itàlia al llarg del XVI. El projecte de Ramusio, de fet, anava destinat a tot l'àmbit italià, eliminant els dialectalismes i localismes dels textos ja escrits en vulgar i traduint les fonts estrangeres a un estàndard que mostrava que la llengua de comunicació oral podia ésser també apta per al debat

23 També fou secretari del Senat i més tard del Consell dels Deu (Horodowich, 2005, 1042).

24 Ludovico di Varthema, per exemple, va explicar personalment la seva estada de set anys a Orient al Senat venecià el 1508 a canvi de diners (Rubiés, 2000b, 125).

científic (Romanini, 2004, 49-50). En les seves traduccions de les cròniques espanyoles sobre el Nou Món, l'editor venecià presenta una visió crítica i dissident, canviant aspectes formals i lingüístics a textos com les cartes de Cortés a Carles V (Binotti, 1992, 81-83)²⁵. A més, Ramusio creia que aviat es trobarien rutes més ràpides per viatjar pels oceans a través del nord d'Europa, i menystenia els viatges portuguesos i espanyols, insistint en la importància de la seva tasca com a editor, permetent un descobriment virtual als seus lectors a través de *Delle navigatione et viaggi* (Horodowich, 2005, 1048). De fet, Horodowich argumenta que incloure i defensar l'obra de Marco Polo al segon volum s'ha d'entendre en el marc de la voluntat de mostrar la superioritat dels venecians com a exploradors, ja que per Ramusio el seu compatriota ja havia descobert tot allò que els portuguesos havien trobat, a través d'una ruta més perillosa i llarga que qualsevol seguida pels mariners ibèrics contemporanis a l'editor (2005, 1046).

Entre tots els textos recopilats per Ramusio, n'hi ha un que destaca i que mereix una atenció més detallada, la *Descrittione dell'Africa* de Giovanni Lioni Africano (1484- c. 1555), nascut al-Hassan al-Wazzan a finals del XV a Granada, fet captiu i portat al papa Lleó X (Black, 2002, 262). Malgrat la seva conversió al cristianisme, el seu text recull una tradició diferent a la que era comú entre la resta d'autors estudiats. Si bé al llarg del treball no s'hi ha insistit especialment, la creació del discurs occidental sobre la diversitat humana i paisatgística del planeta va comptar amb la participació, a diversos nivells, de persones d'altres continents, civilitzacions i religions. S'ha al·ludit, per exemple, als intèrprets que menciona Díaz del Castillo i a la xarxa de contactes de Mendes Pinto a l'Àsia, però la *Descrittione dell'Africa* és particular perquè s'insereix en la conformació d'aquest discurs, a priori, directament i sense intermediaris, i la seva obra va gaudir d'una certa popularitat durant el XVI.

L'autor va escriure l'obra en italià, que va circular de forma manuscrita fins que Ramusio la va publicar amb el seu nom de bateig, motiu pel qual a les traduccions successives seria anomenat, entre d'altres, "Johann Leo der Africaner" o "Iohn Leo, a More" (Zemon Davis, 2006, 4). El seu origen, lluny d'aixecar sospites, sovint era motiu suficient per donar per bones les informacions que transmetia. L'obra es divideix en nou llibres, i no segueix l'estructura habitual d'un relat de viatges. L'autor enumera ciutats i localitats de les diferents regions, que agrupa en quatre grans territoris: Barbaria, Numídia, Líbia i la terra dels negres. El grau de detall aportat per l'autor va sorprendre als

25 És significatiu que Ramusio exclogui de la seva crítica a l'italià Cristòfor Colom (c. 1450-1506), que distingeix dels conqueridors posteriors (Binotti, 1992, 92).

lectors que el conegueren a través de Ramusio, qui havia adquirit una còpia del manuscrit dècades abans de publicar la compilació (Black, 2002, 268). Com ja s'ha mencionat que l'editor havia fet amb altres fonts, Ramusio modifica l'estil de l'original per fer ús d'un italià més complex i elaborat, però també incorpora referències positives al cristianisme, en un text originalment neutral pel que fa a la religió. A més, Ramusio afegeix afirmacions que no es corresponen amb el que se sap sobre el pensament d'al-Hassan al-Wazzan abans i després d'arribar a Itàlia, tal i com ha traçat de forma detallada Zemon Davis (2006, 97). El pòsit araboislàmic, tanmateix, roman en alguns fragments, com el que hem pogut identificar a l'exemplar de la Biblioteca de Fons Antic al tractar la ciutat de Cartago:

Questa, come'e noto, è antica città edificata secondo alcuni da certa gente venuta di Soria, alcuni altri dicono, che ella fu edificata da una Regina; ma Ibnu Rachich historico Africano afferma, che la fabbricò un popolo, che venne di Barca, ilquale fu privo del suo terreno da i Re d'Egitto, di modo, che ninuna certezza se nè può addurre.

(71b)

En particular, és notable l'absència de qualsevol al·lusió a la fundació de la ciutat seguint l'Eneida, així com de mencions als múltiples conflictes entre cartaginesos i romans. Ens trobem, en certa manera, davant d'un text híbrid, que podríem considerar producte d'una zona de contacte, el Mediterrani, i l'autor combina elements de la tradició cristiana i musulmana. Simultàniament, l'exemple de la *Descrittione* també evidencia que malgrat l'interès de Ramusio d'ampliar els seus coneixements a través de les fonts no-europees, l'intenta encabir en el discurs del Renaixement, presentant al-Hassan, de fet, com un historiador, epítet que l'autor no s'havia atribuït mai (Zemon Davis, 2006, 237).

Ramusio du a terme, per tant, una monumental tasca d'edició que a més de proporcionar el lector amb informacions geogràfiques i etnològiques generalment actualitzades presenta una defensa del paper al mon de Venècia, que considera el cim d'una tradició italiana que arranca amb els romans i arriba fins a Colom (Horodowich, 2005, 1045). En la confecció d'una història global en què llegim les peripècies de dotzenes de mariners de diverses nacions, les intervencions de Ramusio al text, així com l'adquisició d'un nombre considerable de terres a Venècia per part de l'editor (Donattini,

2011, 41), mostren el seu profund arrelament en la realitat local, des de la qual projecta una visió del món que seria influent a tot el continent.

4.4. Itinerario alrededor del mundo, Martín Ignacio de Loyola

El text que estudiarem a continuació és el més breu dels tractats en aquest treball, malgrat que s'hi descriu, com indica el seu títol, una de les dues circumnavegacions del món fetes pel seu autor durant la dècada dels vuitanta del XVI (*mapa 4*). Dels múltiples llocs que s'hi descriuen, però, ens interessa en particular la Xina, que ocupa una posició particular en l'imaginari renaixentista. A diferència d'altres civilitzacions era admirada pels europeus, que veien en el confucianisme una certa proximitat amb el cristianisme. Un indicador que reforça aquesta idea és que a la Companyia de Jesús, en la qual des de l'inici algunes races hi tenien vetat l'ingrés, els xinesos hi eren admesos (Hsia, 1998, 16). Precisament els jesuïtes serien els principals intèrprets de la Xina per a l'Europa moderna (Rubiés, 2005, 253), i mantindrien aquesta influència fins ben entrat el XVIII (Vyverberg, 1989, 121). El nostre autor, però, no era malgrat el seu nom²⁶ membre de la Companyia, sinó frare franciscà. La presència de diverses ordres a la Xina va generar conflictes entre els missioners, que coexistien amb la rivalitat entre els missioners patrocinats per Portugal i Castella (Sola, 2023, 3). De fet, igual que hem mencionat la influència jesuïta en el discurs sobre la civilització xinesa, cal assenyalar la petja espanyola en aquest relat, particularment durant el regnat de Felip II (Sola, 2018, 1061-1062).

De fet, l'*Itinerario* forma part d'un dels llibres més influents sobre la Xina, la *Historia de las cosas más notables, ritos y costumbres del gran reyno de la China*, de l'agustí Juan González de Mendoza (1545-1618). Es van publicar trenta edicions de l'obra en les principals llengües europees, i de fet la pràctica totalitat del coneixement que es tenia sobre la Xina a Europa s'ha d'atribuir a la *Historia* (Dawson, 1970, 50). El llibre és fruit d'un encàrrec del papa Gregori XIII, i l'edició *princeps* és de Roma, però la que es troba a la Biblioteca de Fons Antic és la de Madrid del 1586. Juan González de Mendoza, que mai visità la Xina, va elaborar la *Historia* en base a les informacions recollides per altres missioners, com el també agustí Martín de Rada (1533-1578) (Lach, 1965, 746). El cas de

26 El tiet avi de Martín fou el fundador de la Companyia de Jesús, Ignasi de Loiola (c. 1491-1556), i l'autor seria conegut com a Martín Ignacio en honor a ell (Sola, 2023, 4).

L'*Itinerario* és particular, ja que González de Mendoza hi cita a Martín Ignacio de Loyola diverses vegades i, de fet, reproduceix el seu text amb una portada interna diferent. Algunes instàncies, tanmateix, indiquen que González de Mendoza introduí modificacions, com demostra l'ús del mode dinàmic-narratiu en tercera persona, si bé va respectar el gruix de l'original (Sola, 2015, 249). En el text, de tota manera, sol predominar el mode estàtic-descriptiu. A més, el també franciscà Lucarelli (1540-1604) constata que durant el viatge Martín ja escrivia l'*Itinerario*, del qual va entregar una còpia a González de Mendoza quan el conegué a Roma, pocs mesos abans de la publicació de la *Historia* (Sola, 2023, 5).

Cal situar totes dues obres en un context en què hi havia des de la cort de Felip II interès en la possibilitat de conquesta i evangelització de la Xina, i la militància religiosa és especialment visible en el text de Martín. Reproduïm un fragment il·lustratiu pel que fa a la voluntat d'evangelització, afegint que la descripció de les diverses creences és un dels temes més recurrents a l'*Itinerario*:

Todas estas Islas eran de Gentiles, è Idolatras: ay ya en ellas muchos millares de bautizados, con los quales vio nuestro Señor de gran misericordia, embiandoles el remedio para sus almas a tan buen tiempo, que si los Españoles se detuvieran algunos años, fueran el dia de oy todos Moros, porque havian ya venido algunos de los que ay desta secta en la isla de Burneo a enseñarsela, y no estaban ya muy lejos de adorar al falso propheta Mahoma: cuya perfida memoria fue con el Sancto Evangelio de Christo facilmente extirpada.

(XII, 308v)

Cal destacar, a més de la continuïtat a l'Àsia dels conflictes religiosos de l'Europa medieval, la sensació d'urgència de l'evangelització. En aquest sentit, l'estratègia del nostre autor és diferent a la dels jesuïtes, partidaris de la conversió primerenca de les elits, ja que aposta per apropar-se primer al gruix de la població (Sola, 2023, 7)²⁷. Malgrat tot, al text de Martín es fa palesa l'evolució de l'imperi hispànic en un aspecte tan important com el trajecte del missioner, que viatja d'Espanya a Mèxic, i des del port d'Acapulco s'embarcarà cap a Filipines, on posteriorment passarà a formar part d'una missió a les Filipines. No seguirà, per tant, la ruta de les *Peregrinação* pel cap de Bona Esperança, sinó una que està articulada al voltant dels dominis de la monarquia hispànica.

27 Per aquest motiu, recomana incidir en l'evangelització de les dones xineses, que per Martín ja vivien una vida casta i modesta, fet que facilitaria l'assumpció de la fe cristiana (Sola, 2015, 251).

Una altra particularitat de l'*Itinerario* és l'intens interès per la natura i els paisatges dels diversos territoris descrits, que cal situar en el marc de la influència que tingué, de forma lenta, l'expansió del coneixement geogràfic en la mentalitat europea (Glacken, 1967, 357). La diversitat paisatgística, que no està deslligada de la humana, és una qüestió que interessa a l'autor des de l'inici del text. Es pot comprovar, per exemple, quan descriu el Teide a l'illa de Tenerife:

No se puede subir a el sino en los meses de Iulio, y Agosto, porque lo restante del año ay mucha nieve (con no nevar jamas en todas aquellas Islas circunuexinas) y son menester para ello tres dias. En la cumbre haze una como plaça muy llana, y donde puestos algunos quando la mar esta sossegada, y en calma veen todas las siete Islas referidas, y parece cada una dellas un barrio pequeño, con estar algunas dellas distantes mas de cinquenta leguas, y tener otras tantas de circuyto.

(I, 269v)

Al llarg de l'*Itinerario* el seu autor demostra la mateixa capacitat de síntesi que en aquesta descripció, ja sigui descrivint la ciutat de Canton, on va ser fet presoner, o els pobles que es troba a les illes dels Lladres, futures illes Marianes. És precisament Martín qui recomana, dècades abans que la monarquia en prenguéss possessió, que els espanyols s'hi establissin, al ser una escala imprescindible en el trajecte entre les Filipines i Mèxic i, novament, la possibilitat de convertir els seus habitants (Sola, 2023, 7). Convé aquí citar la descripció que en fa Martín, per intentar descriure més detalladament com els autors viatgers renaixentistes afrontaven la diversitat:

Pusieronles a estas Islas los Españoles, que por ellas pasan, Islas de Ladrones: porque realmente lo son todos ellos, y muy atrevidos, y subtiles en el hurtar, en la qual facultad pueden leer Cathedra a los Gitanos que andan en Europa.

(XI, 304r)

En aquest paràgraf, Martín Ignacio de Loyola explicita com els viatgers renaixentistes traslladen la seva visió de la realitat europea als nous territoris amb els quals entren en contacte. Les darreres pàgines haurien de ser suficients per demostrar que l'autor de l'*Itinerario* era algú receptiu al coneixement d'altres cultures, i tot i que no correspon aquí condemnar ni eximir Martín Ignacio de Loyola i la seva obra, un altre fragment pot ajudar a comprendre millor el sentit de l'anterior. En aquest cas, correspon a la seva descripció de Mèxic, quan la realitat de la zona era notablement diferent de la que conegué Bernal Díaz del Castillo durant la seva joventut. Martín escriu:

Todo lo descubierto deste Reyno, excepto la tierra de los Chichimecos (que es una manera de Indios que viven como Alarbes en Africa, sin casa, ni pueblo edificado) esta muy pacifico, bautizado, doctrinado, y poblado de muchos Monasterios de religiosos de la Orden de Sancto Domingo, Sant Augustin, y San Francisco, y de la Compañía de Iesus, sin mucho numero de Clerigos que estan repartidos por todo el: que assi los unos como los otros, se ocupan de ordinario en dotrinar alos naturales, y Españoles que ay en todo el Reyno: los quales (aunque son pocs, respeto de los Indios) passan en numero de 50 mil.

(V, 281r-282v)

Al llarg del treball, hem mencionat la complicada relació entre els conceptes de civilització i cristiandat, amb gran diversitat d'opinions entre els autors. Per a autors com Martín Ignacio de Loyola, així com altres missioners, la identificació entre ambdós era sovint quasi completa. D'aquesta manera, els naturals d'Amèrica passaven a ser civilitzats quan adoptaven el cristianisme, que al seu torn solia implicar l'adopció d'alguns hàbits occidentals. És en base a aquesta lògica que cal entendre també la voluntat de molts missioners de presentar la religió dels xinesos com a molt similar al cristianisme, ja que permetia explicar la sofisticació de la seva societat i també dotava d'una certa esperança els seus projectes d'evangelització. En l'*Itinerario*, hi ha la demostració de quelcom que s'havia mencionat al tractar els autors en el tercer apartat, la confusió de perfils, en aquest cas amb la preocupació dels religiosos pels afers laics.

4.5. *Historia natural y moral de las Indias*, de José de Acosta

Com s'ha avançat en els darrers paràgrafs, el contacte regular amb la Xina va tenir un efecte significatiu en la concepció renaixentista del mon, generant debats importants que sovint tenien una motivació política i religiosa i en els quals la participació de jesuïtes era habitual. La darrera obra que presentarem és un reflex i una resposta a aquestes discussions des de l'àmbit geogràfic americà, i més concretament des del Perú²⁸. El context de la *Historia natural y moral de las Indias* és radicalment diferent del de la *Historia verdadera*, en una Amèrica sense conquestes ni *encomiendas*, amb el domini espanyol clarament establert. Si Bernal es presentava com un home

²⁸ El Perú, amb els seus diversos pisos ecològics, és un territori ideal per a prendre consciència de la diversitat biològica, natural i humana (Pino-Díaz, 2000, 298).

il·letrat, i en qualsevol cas sembla que no disposava d'una gran instrucció formal, és difícil tractar José de Acosta sense al·ludir constantment a la seva erudició, provinent de la seva educació en els col·legis de la Companyia de Jesús (Ford, 1998, 22-23). Possiblement, però, la transformació més rellevant s'havia produït en l'àmbit intel·lectual. D'alguna manera s'havia adquirit una major consciència amb el pas de les dècades de la novetat del Nou Mon, concepte que Sievernich ha denominat "segon descobriment" (1993, 187).

El jesuïta José de Acosta fou un intel·lectual, influït per l'escola de Salamanca (Pagden, 1986, 146) i el seu extens coneixement d'Aristòtil, al qual cita extensa i àmpliament al llarg de la *Historia*. L'obra, malgrat el seu títol, no és una narració cronològica d'esdeveniments, sinó que recupera el sentit etimològic grec d'"història" per descriure una cerca (Pino-Díaz, 1978, 508). Acosta la publicà quan va tornar a Espanya el 1590, però hi reflecteix el que havia vist i la informació recollida durant gairebé dues dècades de viatges pel Perú. Es pot considerar part de la literatura de viatges per fragments com el següent, en què l'autor justifica les seves afirmacions en base a la seva experiència:

Y no faltan autores doctos que afirmen, ser Ophir este nuestro Piru, deduziendo el un nombre del otro, y creyendo que en el tiempo que se escrivio el libro del Paralippomenon se llamava Piru como agora. [...] Mas a mi parecer está muy lexos el Piru de ser el Ophir, que la escritura celebra. [...] Las pierdras tan preciosas, y aquella tan excelente madera, que nunca tal se vio en Hierusalem, cierto yo no lo veo, porque aunque ay esmeraldas escogidas, y algunos arboles de palo rezio y oloroso: però no hallo aquí cosa digna de aquel encarecimiento, que pone la escritura.

(I, XIII, 49-50)

La seva obra no s'ha d'entendre com un exercici teòric, sinó com un esforç destinat a facilitar l'evangelització dels naturals d'Amèrica²⁹. Novament, com per a Martín Ignacio de Loyola, seria erroni deslligar el projecte missional d'Acosta dels interessos de la monarquia hispànica. En el seu cas, ho demostra que els dos primers llibres de la *Historia* foren inicialment redactats en llatí, sota el títol de *De natura Novi Orbis*, i posteriorment traduïts al castellà, seguint la recomanació de

²⁹ De fet, fou destinat a Amèrica el 1571 per la petició expressa que féu al General dels jesuïtes, Francesc de Borja (1510-1572) (Sievernich 1993, 188).

l'administració, que volia disposar d'informacions actualitzades sobre la geografia dels seus dominis (Pino-Díaz, 2000, 306).

En els quatre llibres dedicats a la naturalesa, en què Acosta inclou els pobles "salvatges" o "no polítics", s'hi presenten molts fenòmens naturals i s'hi descriuen animals i plantes, però ens interessa particularment examinar com Acosta explica la presència d'humans a Amèrica. En aquell moment, havien sorgit en certs cercles intel·lectuals europeus teories poligenètiques sobre l'origen de l'home, que xocaven directament amb la noció adàmica segons la qual tots els humans eren descendents d'Adam (Gliozzi, 1977, 381). Acosta, partidari d'una interpretació literal de la Bíblia, s'interessà per la presència de tot tipus d'animals, i no només humans, al continent, atès que el diluvi universal els havia erradicat (Ford, 1998, 27-28). Per aquest motiu, proposà, en una hipòtesi generalment correcta, que els americans no podien ser descendents d'una tribu d'Israel o fruit d'un descobriment accidental dels antics, sinó que havien d'haver creuat des d'Àsia cap a Amèrica per via terrestre en algun punt (Glacken, 1967, 366-367). Examinar la natura en base a la raó era una idea estesa des de l'escolàstica (Rubiés, 2017, 66-67), i que Acosta desplegui un argument racional per a defensar la literalitat de les Escripures hauria d'impedir qualificar-lo inequívocament com a "modern" (Pagden, 1986, 153).

S'ha escrit erròniament sobre l'evolucionisme d'Acosta pel que fa a l'àmbit natural, quan seria més adequat qualificar-lo de difusionista (Pino-Díaz, 1978, 545). En canvi, l'autor era evolucionista pel que fa a les societats humanes, considerant que hi havia diversos nivells de civilització, el més alt dels quals només es trobava en les societats cristianes. Bona part de la *Historia* es dedica a l'immediatament inferior, en el qual inclou la Xina i l'imperi inca, entre d'altres. Això ens aboca a una de les principals novetats d'Acosta³⁰. Tot i no ser el primer a tractar la història precolombina, que ja havien abordat en el cas de Mèxic els missioners Toribio de Benavente (c. 1482-1569) i Bernardino de Sahagún (c. 1499-1590) (Burke, 1985, 243), el seu interès per les estructures polítiques precolombines més desenvolupades, i en especial per l'imperi inca, és notable. La seva defensa s'ha d'entendre en part per l'aristocràticisme cultural dels jesuïtes, que buscaven un apropament cultural a les elits americanes (Pino-Díaz, 2000, 318), de forma similar a com ho farien a la Xina. Reproduïm un fragment molt il·lustratiu en aquest sentit:

30 La visió d'Acosta sobre els diversos graus de civilització queda reflectit en un dels seus tractats missionals, en què afirma que la rudesia dels bàrbars es deu a la seva educació i costums, i no a la seva natura (Pino-Díaz, 1992, 322).

Y no es de maravillar, que se mezclassen yerros graves [entre els precolombins], pues en los mas estirados de los Legisladores y Philosophos se hallan, aunque entren Lycurgo y Platon en ellos. Y en las mas sabias Republicas, como fueron la Romana, y la Atheniense, veemos ignorancias dignas de risa, que cierto si las Republicas de los Mexicanos, y de los Ingas se refirieran en tiempo de Romanos, o Griegos fueran sus leyes y gobierno estimado.

(VI, I, 396)

Cal destacar com Acosta insisteix en el desconeixement dels antics sobre molts aspectes, defensant que els descobriments havien comportat una enorme expansió del saber. Prova de la influència que el tracte amb membres de l'elit indígena tingué és, a més del seu aprenentatge del quítxua (Sievernich 1993, 188), el possible origen americà del seu esquema evolucionista. De fet, els noms despectius que emprà per a alguns pobles, com *chuncho*, provenen de les llengües americanes, i és probable que seguís les tradicions indígenes en la seva classificació (Pino-Díaz, 1978, 527). Ens trobem per tant una altra vegada amb la influència de part de les societats extraeuropees en la formació d'esquemes intel·lectuals d'una enorme influència, en aquest cas per a l'etnologia i l'antropologia. L'obra d'Acosta va ser traduïda a l'italià, el francès, el neerlandès i l'alemany abans de la mort de l'autor, gaudint d'un cert èxit. La influència de la *Historia* sobre Francis Bacon (del Valle, 2013, 443) permet fer-se una idea del recorregut de l'obra en les dècades posteriors a la seva publicació. La petja sobre pensadors com Bacon, i malgrat algunes reserves, ens porten a qualificar-lo com l'autor més proper a la conformació del discurs científic al qual hem al·ludit a l'inici d'aquest treball.

5. Conclusions

Des de la introducció d'aquest treball, hem evitat fer afirmacions sobre la literatura de viatges renaixentistes aplicables a tots els autors, i considerem que la presentació de les cinc obres justifica aquesta decisió, donada la gran varietat en l'estructura, estil i contingut dels textos. Hem volgut mostrar, a través del tractament individual de les obres, que els individus no son un mer reflex del seu context, malgrat la profunda influència que aquest té sobre la seva trajectòria i pensament. Tanmateix, hem pogut identificar, a través de la consulta de bibliografia especialitzada i la lectura

de fonts primàries, algunes tendències generals que confirmen el que hem apuntat a la introducció. En destacarem quatre d'especialment rellevants.

En primer lloc, ha quedat demostrada la gran influència sobre la cultura europea dels sabers lligats a les expedicions i viatges de la primera globalització, rebuts sovint a través de la literatura de viatges. Aquestes informacions van contribuir, amb el pas de les dècades i els segles, a la conformació a Occident d'un nou discurs científic. En aquest sentit, algunes de les obres presentades, com la de José de Acosta, mostren de manera incipient la tensió entre el nou coneixement i l'heretat de l'època clàssica, amb el qual els autors renaixentistes estan en diàleg permanent. En tercer lloc, i lligada amb la segona conclusió, també s'identifica una altra tensió, amb la Revelació cristiana, alguns aspectes de la qual no coincideixen amb facilitat amb la realitat observada en els nous territoris en qüestions com la diversitat natural i religiosa i l'organització social. Els esforços dels autors per resoldre aquestes dues tensions ocupen un lloc important en les seves obres. En darrer lloc, s'ha mostrat la consolidació d'un mercat continental per a l'edició i distribució dels relats de viatges, que eren regularment traduïts a altres llengües. El nostre treball s'ha cenyit a l'estudi d'obres produïdes des de l'àmbit mediterrani catòlic, però seria interessant estudiar amb detall el pas d'aquestes informacions a altres territoris, i en particular a les zones de parla alemanya, on van tenir un gran ressò. Hi ha altres qüestions, lligades a àmbits geogràfics diferents, que resten per tractar. Per exemple, la visió que els viatgers europeus transmetien de Rússia, que ens podria donar una idea sobre els límits geogràfics i culturals de l'Europa renaixentista. De fet, les múltiples línies d'investigació possibles demostren que la literatura de viatges, lluny de ser únicament una font d'entreteniment, pot ser emprada com a font històrica, ja sigui pel seu contingut o bé pel que mostra sobre el pensament i mentalitat de l'autor, els seus lectors i la seva època.

Bibliografia

- ACOSTA, José de. *Historia natural y moral de las Indias*. Sevilla: Iuan de Leon, 1590. 07 M-R-69 (CRAI Biblioteca de Fons Antic de la UB).
- AÑÓN, Valeria. «Realismo, detalle y experiencia: acerca de la *Historia verdadera* de Bernal Díaz del Castillo». *Latinoamérica*, 2013, núm. 57, p. 213-245.
- BALE, Anthony. «Introduction». A: MANDEVILLE, John. *The Book of Marvels and Travels*. BALE, Anthony (trad.). Oxford: Oxford University Press, 2012, p. ix-xxix. (Oxford World's Classics). ISBN: 0-19-960060-1.
- BINOTTI, Lucia. «Liburnio e Ramusio lettori delle *crónicas* delle conquiste spagnole». *Annali d'Italianistica*, 1992, vol. 10, p. 80-95.
- BLACK, Crofton. «Leo Africanus's *Descrittione dell'Africa* and Its Sixteenth-Century Translations». *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 2002, vol. 65, núm. 1, p. 262-272.
- BOUWSMA, William J. *Concordia Mundi: The Career and Thought of Guillaume Postel (1510-1581)*. Cambridge: Harvard University Press, 1957, 333 p. (Harvard Historical Monographs; 33). ISBN: 0-674-73362-2.
- BURCKHARDT, Jacob. *Die Cultur der Renaissance in Italien: ein Versuch*. Basel: Schweighauser, 1860, 567 p.
- BURKE, Peter. «European Views of World History from Giovio to Voltaire». *History of European Ideas*, 1985, vol. 6, núm. 3, p. 237-251.
- CAMPBELL, Mary B. *The Witness and the Other World*. Ithaca: Cornell University Press, 1991, 285 p. ISBN: 0-8014-9933-X.
- CANOSA, Alfonso Xavier i BROSIG, Benjamin. «Mongolian place names in Fernão Mendes Pinto's *Peregrinação*». *Acta Orientalia Hung*, 2021, vol. 74, núm. 2, p. 223-239.
- CAREY, Daniel. «Compiling nature's history: Travellers and travel narratives in the early royal society». *Annals of Science*, 1997, vol. 54, núm. 3, p. 269-292.
- CASCARDI, Anthony J. «Chronicle toward Novel: Bernal Díaz' History of the Conquest of Mexico». *Novel: A Forum on Fiction*, 1982, vol. 15, núm. 3, p. 197-212.
- CATZ, Rebecca D. «Introduction». A: MENDES PINTO, Fernão. *The Travels of Mendes Pinto*. Rebecca D. Catz (ed. i trad.). Chicago: University of Chicago Press, 1989, p. xv-xlvi. ISBN: 0-226-66951-3.
- CLASSEN, Albrecht. «Time, Space, and Travel in the Pre-Modern World: Theoretical and Historical Reflections. An Introduction». A: CLASSEN, Albrecht (ed.). *Travel, Time, and Space in the Middle*

- Ages and Early Modern Time*. Boston: De Gruyter, 2018, p. 1-75. (Fundamentals of Medieval and Early Modern Culture; 22). ISBN: 3-11-059503-1.
- CORTESÃO, Armando. «Introdução». A: PIRES, Tomé i RODRIGUES, Francisco. *A Suma Oriental de Tomé Pires e o livro de Francisco Rodrigues*. CORTESÃO, Armando (ed.). Coimbra: Universidade da Ciunvra, 1978, p. 3-102. (Acta Universatis Conimbrigensis). ISBN: 8-12-060535-7.
- CORTÍNEZ, Verónica. «"Yo, Bernal Díaz del Castillo": ¿Soldado de a pie o idiota sin letras?». *Revista Chilena de Literatura*, 1993, núm. 41, p. 59-69.
- COSGROVE, Denis. «Mapping New Worlds: Culture and Cartography in Sixteenth-Century Venice». *Imago Mundi*, 1992, vol. 44, núm. 1, p. 65-89.
- DAWSON, Raymond. *El camaleón chino*. Fernando Calleja (trad.). Madrid: Alianza, 1970, 315 p. ISBN: 8-42-061271-5.
- DEL VALLE, Ivonne. «From José de Acosta to the Enlightenment: Barbarians, Climate Change, and (Colonial) Technology as the End of History». *The Eighteenth Century*, 2013, vol. 54, núm. 4, p. 435-459.
- DÍAZ DEL CASTILLO, Bernal. *Historia verdadera de la conquista de la Nueva-España*. Madrid: Imprenta del Reyno, 1632. 07 C-186/2/1 (CRAI Biblioteca de Fons Antic de la UB).
- DONATTINI, Massimo. «Ombre imperiali. Le *Navigazioni et viaggi* di G.B. Ramusio e l'immagine di Venezia». A: DONATTINI, Massimo, MARCOCCI, Giuseppe, PASTORE, Stefania (eds.). *L'Europa divisa e i nuovi mondi*. Pisa: Edizioni della Normale, 2011, p. 33-44. IBN: 88-7642-424-3.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Carlos. «Análisis tipográfico de las dos primeras ediciones de la *Historia Verdadera de la Conquista de la Nueva España* de Bernal Díaz del Castillo». *Boletín de la Real Academia Española*, 2011, vol. 91, núm. 304, p. 247-260.
- FIGUEROA, Óscar. «La India y el Renacimiento florentino: las cartas de Filippo Sassetti». *Interpretatio*, 2020, vol. 5, núm. 1, p. 107-121.
- FISCHER, María Luisa. «Bernal Díaz del Castillo, la memoria y la representación». *Revista Chilena de Literatura*, 1994, núm. 44, p. 45-52.
- FORD, Thayne R. «Stranger in a Foreign Land: Jose de Acosta's Scientific Realizations in Sixteenth-Century Peru». *The Sixteenth Century Journal*, 1998, vol. 29, núm. 1, p. 19-33.
- FOWLER, Alastair. *Kinds of Literature*. Oxford: Oxford University Press, 1997, 357 p. ISBN: 0-19-812857-6.
- GLACKEN, Clarence J. *Traces on the Rhodian Shore*. Berkeley: University of California Press, 1967, 763 p. ISBN: 0-52-002367-6.

- GLIOZZI, Giuliano. *Adamo e il nuovo mondo: la nascita dell'antropologia come ideologia coloniale*. Florència: La Nuova Italia, 1977, 635 p. ISBN: 8-82-044256-9.
- GONZÁLEZ DE MENDOZA, Juan. *Historia de las cosas más notables, ritos y costumbres del gran reino de la China*. Madrid: Querino Gerardo, 1586. 07 CM-307 (CRAI Biblioteca de Fons Antic de la UB).
- GRACIA, Mercedes. «Lectura de la Historia verdadera de Bernal Díaz del Castillo desde un "espacio teórico del referente"». *Revista Chilena de Literatura*, 1986, núm. 27-28, p. 17-48.
- GREENLEE, John W. i WAYMACK, Anna F. «Thinking Globally: Mandeville, Memory and Mappaemundi». *The Medieval Globe*, 2018, vol. 4, núm. 2, p. 69-106.
- GREER, Julie. «Bernal Díaz and the Women of the Conquest». *Hispanófila*, 1984, núm. 82, p. 67-77.
- HARBSMEIER, Michael. «Spontaneous Ethnographies: Towards a Social History of Travellers' Tales». *Studies in Travel Writing*, 1997, vol. 1, núm. 1, p. 216-238.
- HAZARD, Paul. *La Crise de la Conscience Européenne (1680-1715)*. Paris: Boivin & CIE, 1935, 474 p.
- HODGEN, Margaret T. *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1971, 526 p. ISBN: 0-8122-7345-1.
- HORODOWICH, Liz. «Armchair Travelers and the Venetian Discovery of the New World». *The Sixteenth Century Journal*, 2005, vol. 36, núm. 4, p. 1039-1062.
- HSIA, Adrian. *Chinesia. The European Construction of China in the Literature of the 17th and 18th Centuries*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998, 144p. ISBN: 3-484-63016-7.
- LACH, Donald F. *Asia in the Making of Europe. The Century of Discovery (vol. 1 bk. 2)*. Chicago: University of Chicago Press, 1965, 509p. ISBN: 0-226-46732-5.
- LEIDER, Jacques P. «Southeast Asian Buddhist Monks in the *Peregrinação*: Tracing the "Rolins" of Fernão Mendes Pinto in the Eastern Bay of Bengal». A: SANTOS ALVES, Jorge M. Dos (ed.). *Fernão Mendes Pinto and the Peregrinação. Studies, Restored Text, Notes and Indexes*. Lisboa: Fundação Oriente, vol. 1, p. 145-162. ISBN: 9-727-85096-9.
- MANDEVILLE, John. *The Book of Marvels and Travels*. BALE, Anthony (trad.). Oxford: Oxford University Press, 2012, 182 p. (Oxford World's Classics). ISBN: 0-19-960060-1.
- MARSH, David. «Beyond the Pillars of Hercules: Voyage and Veracity in Exploration Narratives». *Annali d'Italianistica*, 1992, vol. 10, p. 134-148.

- MARTÍNEZ, María del Carmen. «Bernal Díaz del Castillo: memoria, invención y olvido». *Revista de Indias*, 2018, vol. 78, núm. 263, p. 399-428.
- MAYER, Maria E. «El detalle de una “historia verdadera”: Don Quijote y Bernal Díaz». *Cervantes: Bulletin of the Cervantes Society of America*, 1994, vol. 14, núm. 2, p. 93-117.
- MENDES PINTO, Fernão. *Historia oriental de las peregrinaciones*. Madrid: Tomas Iunti, 1620 07 C-220/3/6 (CRAI Biblioteca de Fons Antic de la UB).
- PAGDEN, Anthony. *The fall of natural man*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986, 268 p. ISBN: 0-521-33704.
- PELLICER, Rosa. «La organización narrativa de la *Historia verdadera* de Bernal Díaz del Castillo». *Mester*, 1989, vol. 18, núm. 2, p. 83-93.
- PINO-DÍAZ, Fermín del. «Contribución del padre Acosta a la constitución de la etnología. Su evolucionismo». *Revista de Indias*, 1978, vol. 38, núm. 153, p. 507-546.
- PINO-DÍAZ, Fermín del. «La Renaissance et le Nouveau Monde: José d'Acosta, jésuite anthropologue (1540-1600)». *L'Homme*, 1992, vol. 32, núm. 122, p. 309-326.
- PINO-DÍAZ, Fermín del. «La *Historia Natural y Moral de las Indias* como género: orden y génesis literaria de la obra de Acosta». *Historica*, 2000, vol. 24, núm. 2, p. 295-326.
- PORTUONDO, María M. *Secret Science: Spanish Cosmography and the New World*. Chicago: University of Chicago Press, 2009, 335 p. ISBN: 0-226-67534-3.
- PRATT, Mary Louise. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. Londres: Routledge, 1995, 257 p. ISBN: 0-415-06095-8.
- RAMUSIO, Giovanni Batista. *Delle navigatione et viaggi*. Venècia: Stamperia de Giunti, 1554-1559. 07 B-50/2/13-1 (vol. 1), 07 B-50/2/13-2 (vol. 2) (CRAI Biblioteca de Fons Antic de la UB).
- RÖHL, Susanne. *Der livre de Mandeville im 14. und 15. Jahrhundert*. München: Wilherlm Fink Verlag, 2004, 276 p. ISBN: 3-7705-3862-5.
- ROMANINI, Fabio. «Correzioni sintattiche e lessicali di Giovanni Battista Ramusio nelle *Navigations et viaggi* (I Volume, 1550)». *Studi Linguistici Italiani*, 2004, vol. 30, p. 23-50.
- ROMERO, Antonio F. «La "Falacia antirretórica" en Bernal Díaz del Castillo». *Revista de Crítica Literaria Latinoamericana*, 1988, vol. 14, núm. 28, p. 337-344.
- ROSE DE FUGGLE, Sonia. «El narrador fidedigno: problemas de autoacreditación en la obra de Bernal Díaz del Castillo». *Literatura Mexicana*, 1990, vol. 1, núm. 2, p. 327-348.
- RUBIÉS, Joan-Pau. «New Worlds and Renaissance Ehtnology». *History and Anthropology*, 1993, vol. 6, núm. 2.3, p. 157-197.

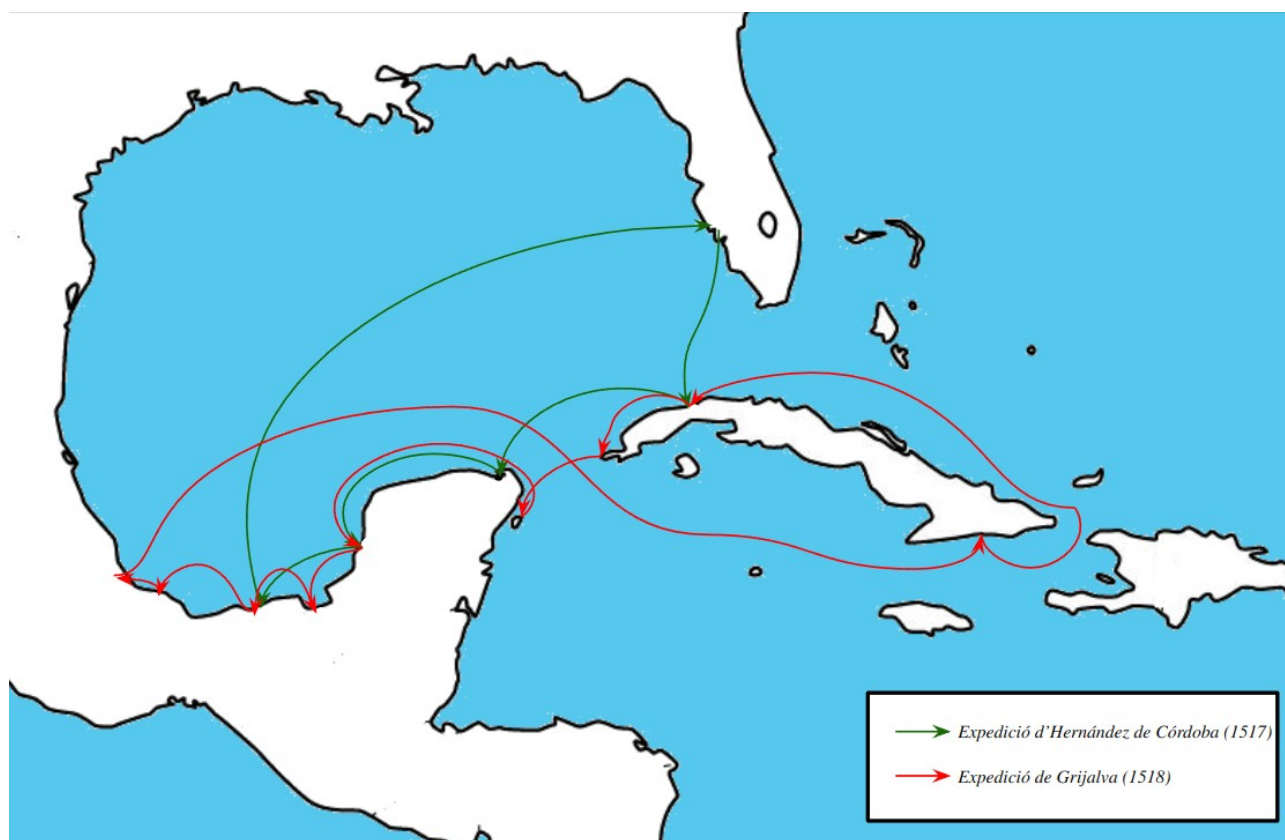
- RUBIÉS, Joan-Pau. «The Oriental Voices of Mendes Pinto, or the Traveller as Ethnologist in Portuguese India». *Portuguese Studies*, 1994, vol. 10, p. 24-43.
- RUBIÉS, Joan-Pau. «Instructions for Travellers: Teaching the Eye to See». *History and Anthropology*, 1996, vol. 9, núm. 2.3, p. 139-190.
- RUBIÉS, Joan-Pau. «Travel Writing as a Genre: Facts, Fictions and the Invention of a Scientific Discourse in Early Modern Europe». *Journeys*, 2000a, vol. 1, núm. 1, p. 5-35.
- RUBIÉS, Joan-Pau. *Travel Ethnology in the Renaissance. South India Through European Eyes, 1250-1625*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000b, 443 p. ISBN: 0-521-77055-6.
- RUBIÉS, Joan-Pau. «The Concept of Cultural Dialogue and the Jesuit Method of Accommodation: Between Idolatry and Civilization». *Archivium historicum Societatis Iesu*, 2005, vol. 74, núm. 147, p. 237-280.
- RUBIÉS, Joan-Pau. «From the 'History of Travayle' to the History of Travel Collections: The Rise of an Early Modern Genre». A: CAREY, Daniel i JOWITT, Claire (eds.). *Richard Hakluyt and Travel Writing in Early Modern Europe*. Londres: Routledge, 2016, p. 25-41. ISBN: 1-3156-0641-5.
- RUBIÉS, Joan-Pau. «The Discovery of New Worlds and Sixteenth-Century Philosophy». A: LAGERLUND, Henrik i HILL, Benjamin (eds.). *Routledge Companion to Sixteenth Century Philosophy*. Nova York: Routledge, 2017, p. 54-82. ISBN: 1-3157-7051-2.
- RUBIÉS, Joan-Pau. «Travel Writing and Ethnography». A: RUBIÉS, Joan-Pau (ed.). *Travellers and Cosmographers*. Londres: Routledge, 2018, p. IV: 1-39. ISBN: 0-7546-5936-5.
- RUBIÉS, Joan-Pau. «Llegint Fernão Mendes Pinto en català». *Abriu: estudos de textualidade do Brasil, Galicia e Portugal*, 2019, núm. 8, p. 257-260.
- SCHURHAMMER, Georg. «Fernão Mendes Pinto und seine "Peregrinaçam"». *Asia Major*, 1926, vol. 3, p. 71-267.
- SERÉS, Guillermo. «La crónica de un testigo de vista: Bernal Díaz del Castillo». A: ARELLANO, I. i PINO-DÍAZ, F. del (eds.). *Lecturas y ediciones de crónicas de Indias: Una propuesta interdisciplinaria*. Madrid: Iberoamericana Vervuert, 2004, p. 95-135. ISBN: 8-4848-9123-2.
- SHERMAN, William H. «Stirrings and searchings (1500–1720)». A: HULME, Peter i YOUNGS, T. (eds.). *The Cambridge Companion to Travel Writing*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, p. 17-36. ISBN: 0-521-78652-5.
- SIEVERNICH, Michael. «La visión teológica del *Nuevo Mundo* en la obra de José de Acosta». *Stromata*, 1993, vol. 49, núm. 1-2, p. 185-201.

- SMALL, Margaret. «A World Seen through Another's Eyes: Hakluyt, Ramusio, and the Narratives of the *Navigations et Viaggi*». A: CAREY, Daniel i JOWITT, Claire (eds.). *Richard Hakluyt and Travel Writing in Early Modern Europe*. Londres: Routledge, 2016, p. 45-55. ISBN: 1-3156-0641-5.
- SOBECKI, Sebastian I. «Mandeville's Thought of the Limit: The Discourse of Similarity and Difference in *The Travels of Sir John Mandeville*». *The Review of English Studies*, 2002, vol. 53, núm. 211, p. 329-343.
- SOLA, Diego. La formación de un paradigma de Oriente en la Europa moderna: la "Historia del Gran Reino de la China" de Juan González de Mendoza. Directors: Joan-Lluís Palos i Joan-Pau Rubiés. Barcelona: Universitat de Barcelona, Departament d'Història Moderna, 2015. 567 p.
- SOLA, Diego. «"Fértil, rico y barato". Recepción y conceptualización de la imagen de China en la España de Felipe II». A: PÉREZ SAMPER, Mª Ángeles i BERTRÁN, José Luis (eds.). *Nuevas perspectivas de investigación en Historia Moderna: Economía, Sociedad, Política y Cultura en el Mundo Hispánico*. Madrid: Fundación Española de Historia Moderna, 2018, p. 1052-1062. ISBN: 84-949424-0-2.
- SOLA, Diego. «Martín Ignacio de Loyola (1550-1606) y la política asiática de la monarquía católica». *Hispania. Revista Española de Historia*, vol. 83, núm. 274, 2023, p. 1-17.
- SUBRAHMANYAM, Sanjay. «Jorge Santos Alves (Directed by): *Fernão Mendes Pinto and the Peregrinação: Studies, Restored Portuguese Text, Notes and Indexes*, 4 vols.». *Archipel*, 2012, vol. 84, p. 247-250.
- TRÍAS, Luis. «Relatos de viajes ibéricos: *Peregrinação y Viaje del mundo*». *Limite*, 2015, núm. 9, p. 367-3820.
- TROUBETZKOY, Nicolas. «Une oeuvre littéraire: *Le voyage au delà des trois mers* d'Athanase Nikitine». A: NIKITINE, Athanase. *Le voyage au delà des trois mers*. Charles Malamoud (trad.). Paris: François Maspero, 1982, p. 79-106. ISBN: 2-7071-1333-6.
- TZANAKI, Rosemary. *Mandeville's Medieval Audiences*. Aldershot: Ashgate, 301 p. ISBN: 0-7546-0846-8.
- VENERI, Toni. «Giovanni Battista Ramusio, molto più di uno spettatore. Le quinte delle *Navigations et viaggi*». *Italica*, 2012, vol. 89, núm. 2, p. 162-201.
- VYVERBERG, Henry. *Human Nature, Cultural Diversity, and the French Enlightenment*. Oxford: Oxford University Press, 1989, 223 p. ISBN: 0-1-9-505864-X.
- WELLEK, René i WARREN, Austin. *Theory of Literature*. Nova York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1956, 368 p.

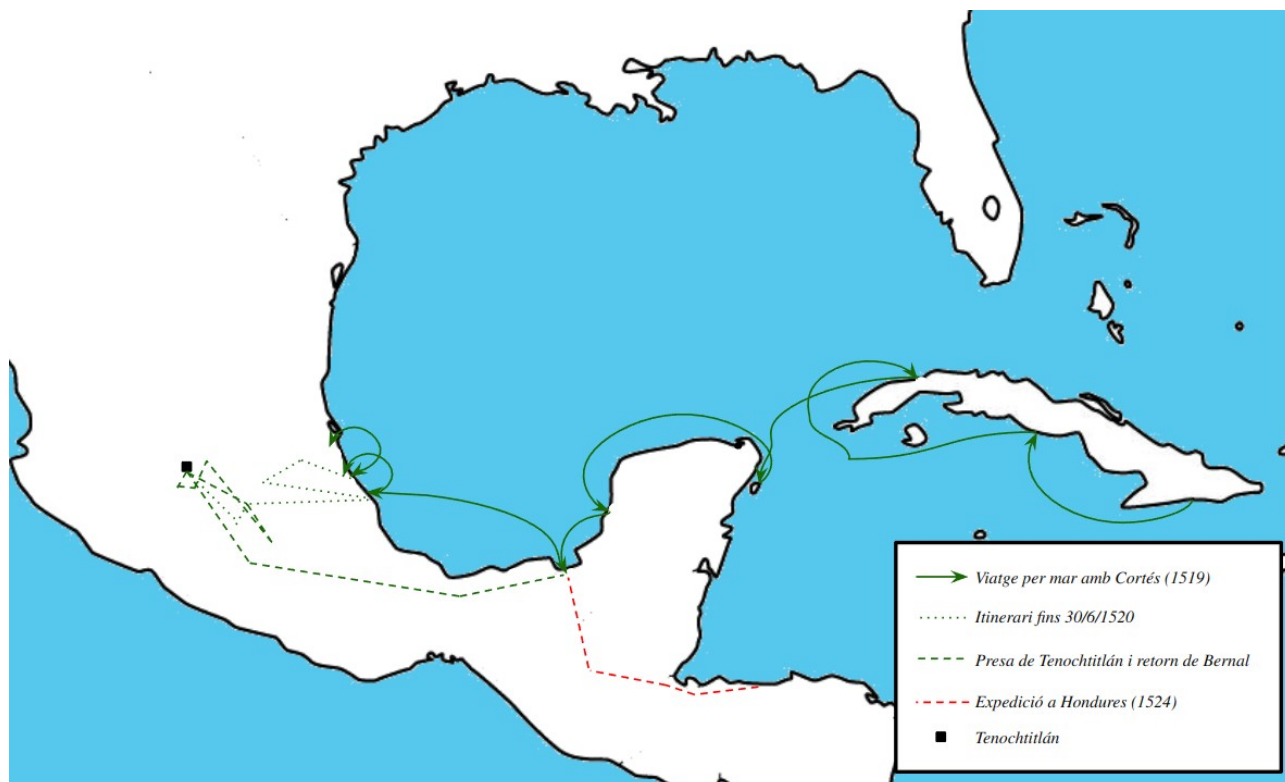
ZEMON DAVIS, Natalie. *Trickster Travels*. Nova York: Hill and Wang, 2006, 435 p. ISBN: 0-8090-9434-7.

Annexos

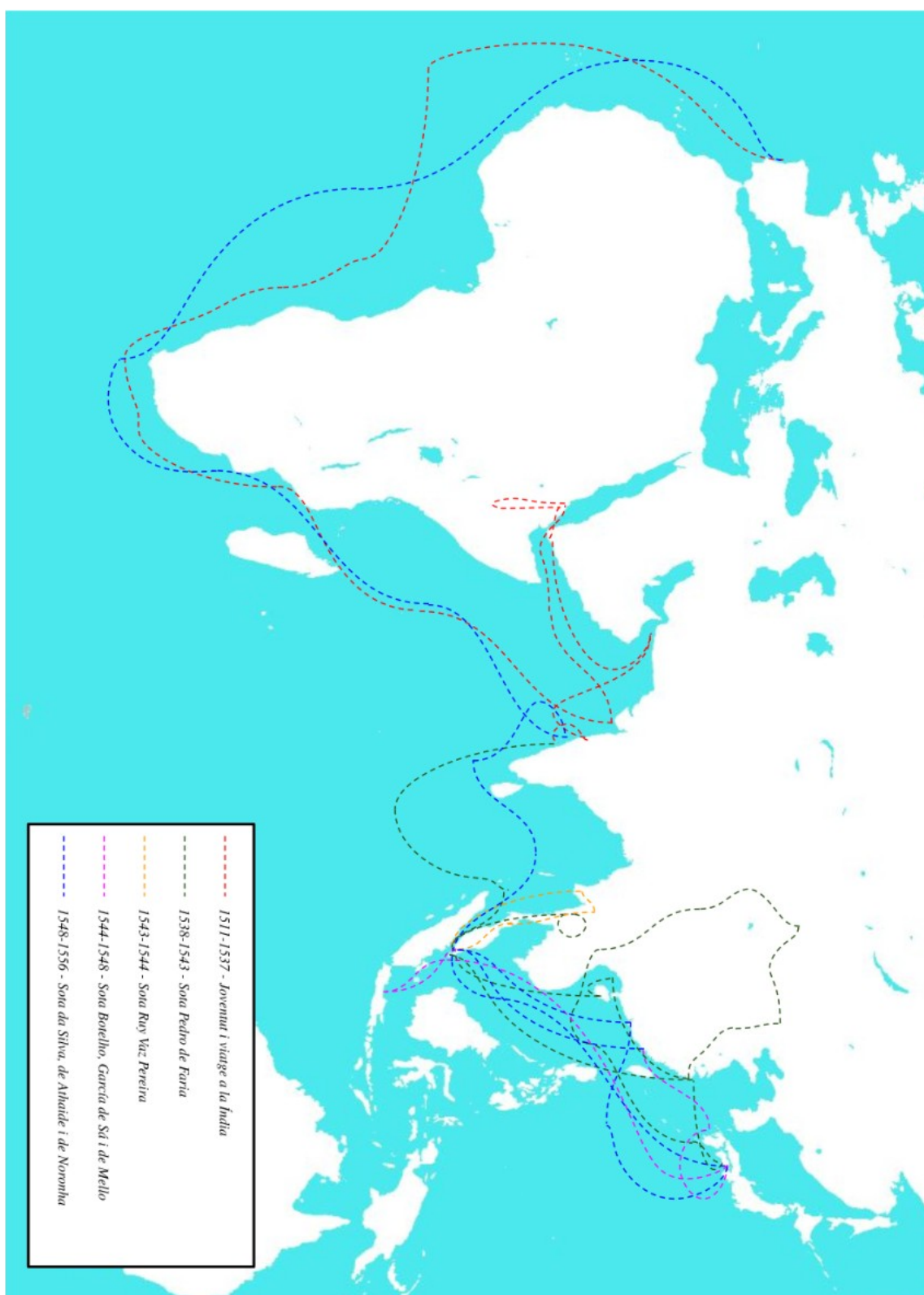
Annex 1. Mapes

Mapa 1. Bernal Díaz del Castillo (1517-1518). Font: elaboració pròpia.

Mapa 2. Bernal Díaz del Castillo (1519-1526). Font: elaboració pròpia.

Mapa 3. Els viatges de Fernão Mendes Pinto. Font: elaboració pròpia.

Mapa 4. La primera circumnavegació del món de Martín Ignacio de Loyola. Font: elaboració pròpia.

Annex 2. Portades de les obres estudiades

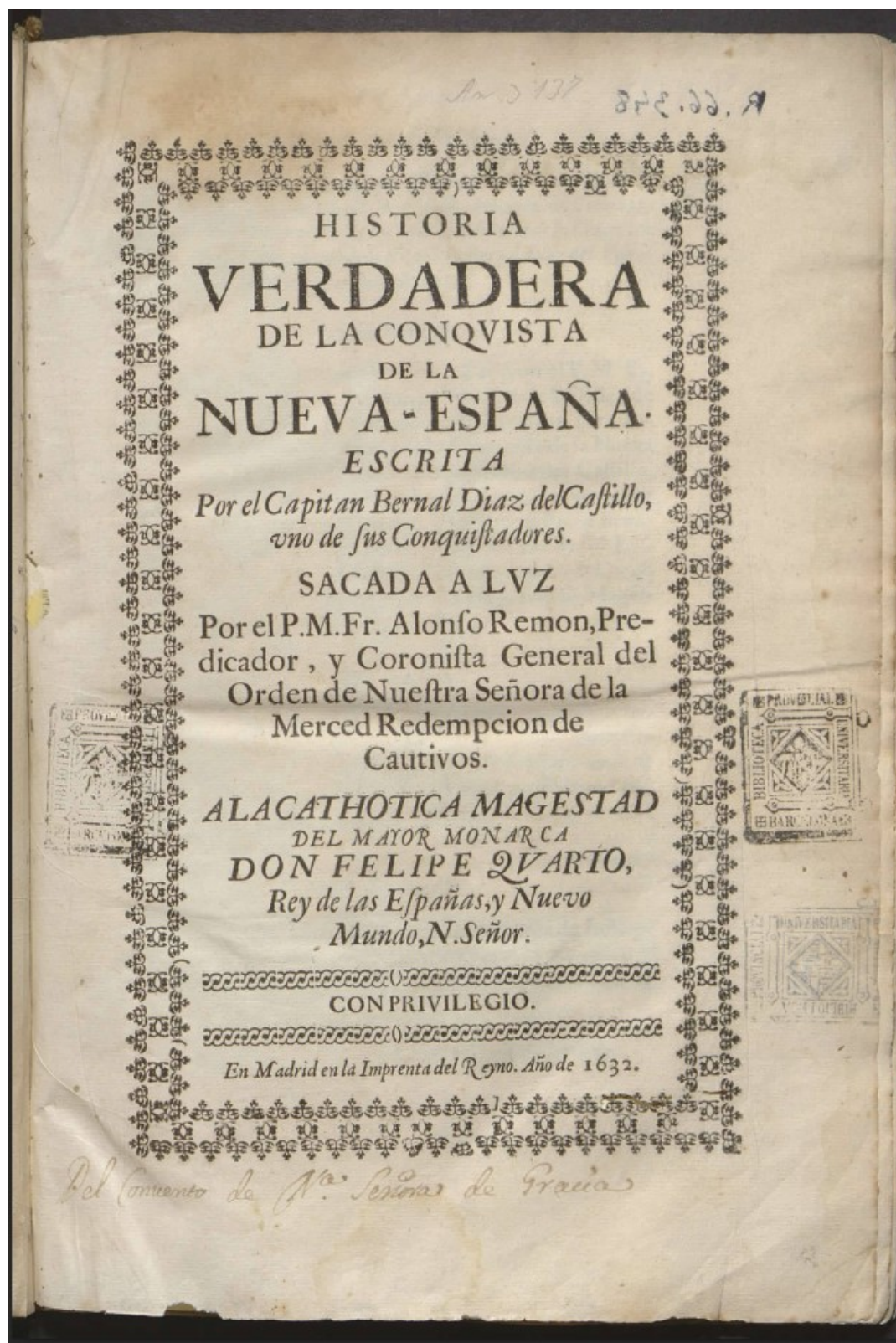

Figura 1. Historia verdadera de la conquista de la Nueva-España, de Bernal Díaz del Castillo.

Font: CRAI Biblioteca de Fons Antic.

Figura 2. Historia oriental de las peregrinaciones, de Fernão Mendes Pinto. Font: Fondo Antiguo de la Universidad de Salamanca.

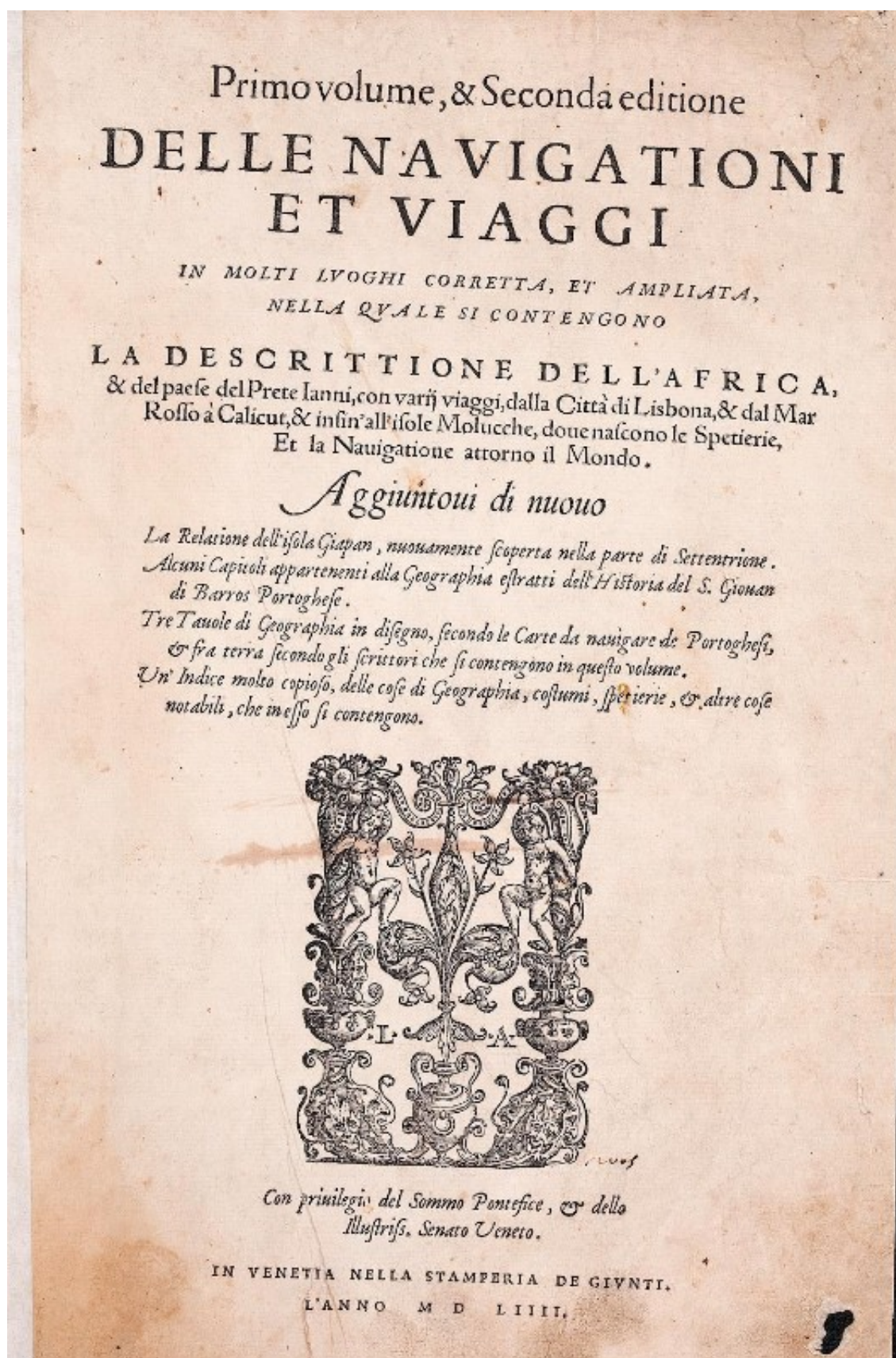

Figura 3. Delle navigatione et viaggi, de Giovanni Battista Ramusio. Font: Universität Heidelberg.

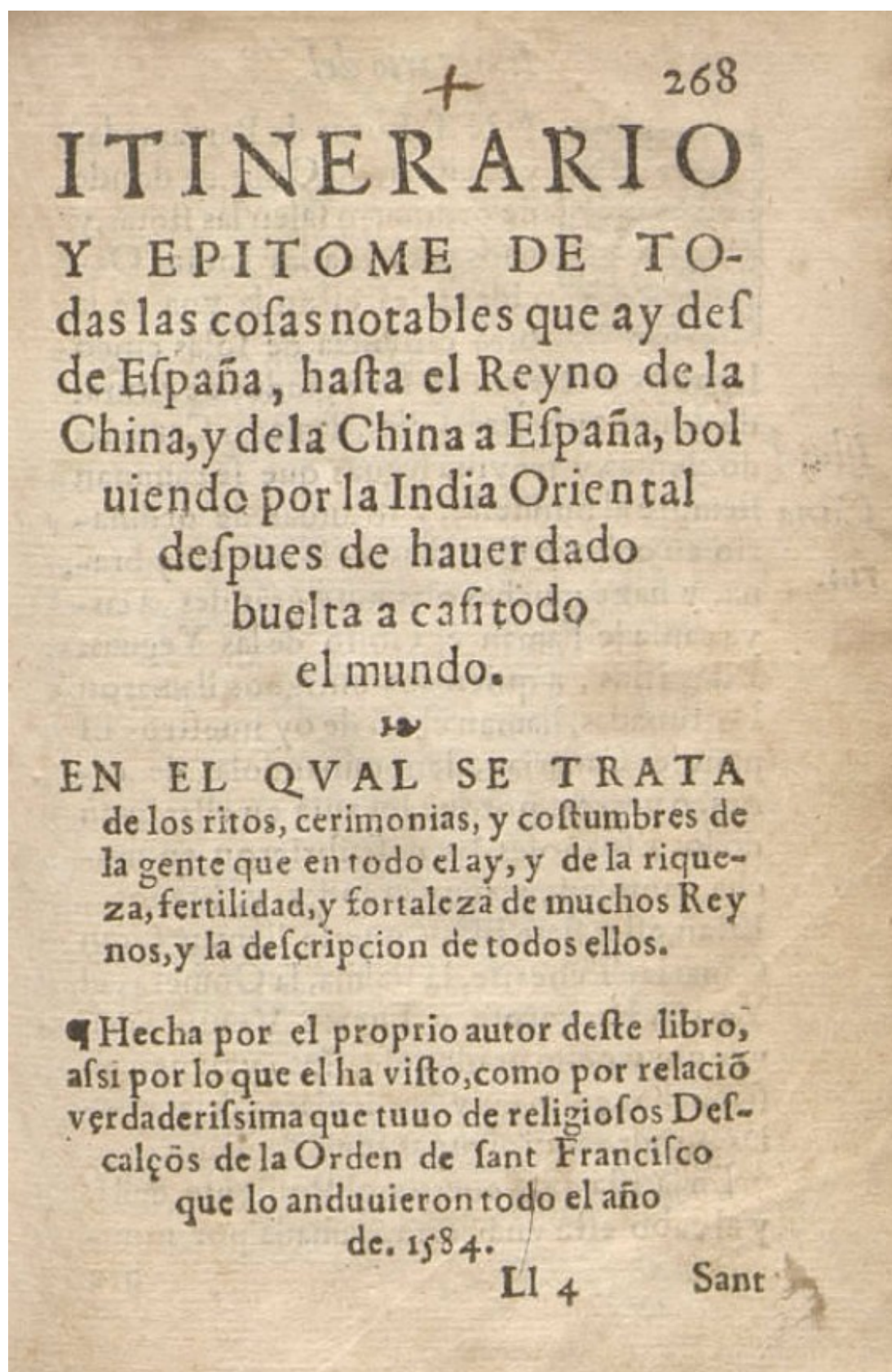

Figura 4. Portada interna de l'Itinerario alrededor del mundo, de Martín Ignacio de Loyola. Font: CRAI Biblioteca de Fons Antic.

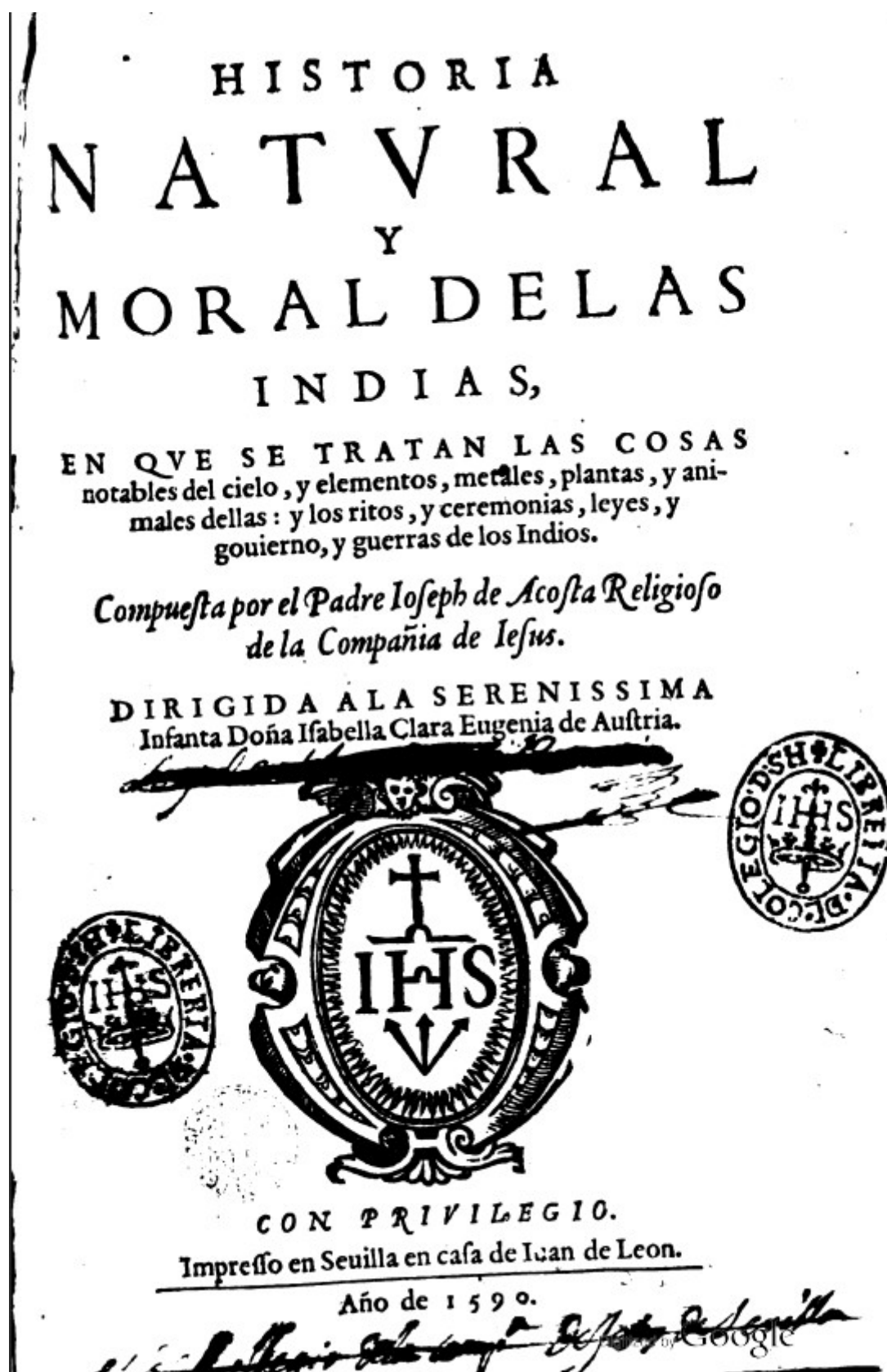

Figura 5. Historia natural y moral de las Indias, de José de Acosta. Font: CRAI Biblioteca de Fons Antic.